

HA 3.133

IV 10

ERDÉLYI MUZEUM

AZ

ERDÉLYI MUZEUM-EGYLET BÖLCSELET- NYELV- ÉS TÖRTÉNET-
TUDOMÁNYI SZAKOSZTÁLYÁNAK KIADVÁNYA

XXI. KÖTET.

A SZAKOSZTÁLY VÁLASZTMÁNYÁVAL EGYETÉRTVE

SZERKESZTI

Dr. SZÁDECZKY LAJOS

TITKÁR

KOLOZSVÁR

AJTAI K. ALBERT SAJTÓJA

1904.

ERDELYI MUSEUM

ERDELYI MUSEUM
MUSEUM OF HUNGARY

VI. ÉVFOLYAM

A SZÁVATYKÉNYVÉNYEK ÉS A SZÁVATYKÉNYVÉNYEK

ÉRTEKELÉS

DR. SZÁVATYKÉNYVÉNY LÁJOS

1881

ERDELYI MUSEUM

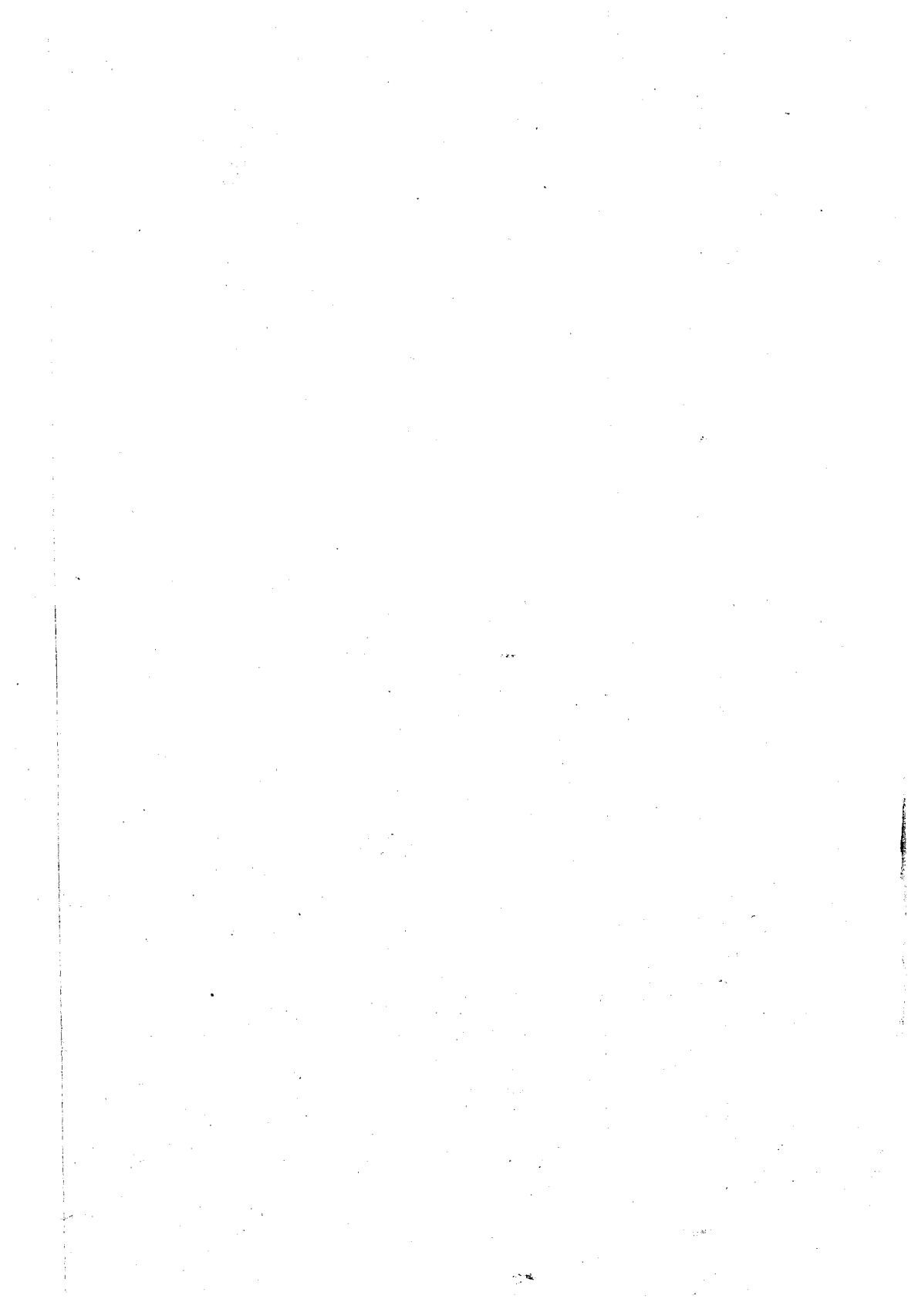
TARTALOM.

	Lap		Lap
I. Értekezések.			
BARÁNY GERÓ dr.: Kant Immanuel	97	VÁCZY JÁNOS dr.: Wesselényi Miklós báró ifjúsága. I—III. közl. 1. 61 és	132
GÖRÖG FERENCZ dr.: Báthori Gábor és Bethlen viszonya a két oláh vajdasághoz. I—II. közl.	511 és 577	VERSÉNYI GYÖRGY dr.: Jókai emlékezete	433
INCZE BÉLA: Irodalmi munkások Hunyad vármegyében a múlt század elején	320	WERTNER MÓR dr.: Családtörténeti adalékok	24
KISS ERNŐ dr.: Vörösmarty és krónikásaink	233	— Magyarok külföldi emlékkönyvekben	334
KRISTÓF GYÖRGY: A magyar mythologia classicus eposzainkban. I—II. közl.	190 és 255	— „Szenczi“ Molnár Albert születési helye	373
GR. KUUN GÉZA dr.: Gyermekéveim. I—II. közl.	485 és 541	— Herbert vajda. (Balázsfalva eredete.)	454
LOÓSZ ISTVÁN: Deák Ferencz és a magyar nyelv	293	II. Irodalmi szemle	
PAP DOMOKOS: Fekete Ferencz Kossuth-huszár naplója	381	<i>a) Hazaiuk.</i>	
PÖR ANTAL dr.: A magyar Anjouk lengyel krónikása (Czarnkovi János.) I—II. közl.	169 és 249	BAKSAY-KEMENES: Két új Hiászfordítás; ism. RÁCZ LAJOS ..	147
SCHNELLER ISTVÁN dr.: Reformeszmék hazai tanügyiünk terén 1846.-ban. I—III. közl. 49. és 177	117 és 177	BALOGH MARGIT: Oláh Miklós Hungariája, mint művelődéstörténelmi kútfő; ism. —s—r.	592
— Jacobi Fr. H. I—II. közl. 500 és	563	BARABÁS ÁBEL: Geothe, Byron és Madách; ism. RÁCZ LAJOS ..	346
TÉGLÁS GÁBOR: Mommsen Tivadar emlékezete	16	BEÖTHY ÁKOS: A magyar állami-ság fejlődése és küzdelmei; ism. KRISTÓF GYÖRGY	277
— A tibódi kettős kincslet tanulása	76	Császár ELEMÉR dr.: Verseghy Ferencz élete és művei; ism. BAROS GYULA	82
— Újabb adatok Domitíanus két dácziai hadjáratához	365	HAMVAY ÖDÖN: Damjanich János élete; ism. —y	527
— Tocilescu György régészeti felfedezése déli Dáczijában ...	447	DR. HORVÁTH-SCHWEGLER- dr. SERÉDI: Három magyar nyelvű bölcsellettörténet; ism. SZ. M.	403
		KAJLOS IMRE: II. Rákóczi Ferencz vallomásaiból; ism. RÁCZ MIKLÓS	468

Lap	Lap		
KERÉSZY ZOLTÁN DR.: A jus exclusivae (vétőjog) a pápaválasztásnál; ism. TÉGLÁS BÉLA	531	STEIN LAJOS: Die sociale Frage im Lichte der Philosophie; ism. —k.—s.	85
LUPÁS JÁNOS: A gör. kel. egyház és az „unió”; ism. dr. GÖRÖG FERENCZ.	397	WALLACE A. R.: Az ember a világegyetemben; ism.: RÁCZ GYULA.	348
PAÁL SÁNDOR: A székely nép; ism. RÁCZ MIKLÓS.	472	WILLMANN OTTÓ: Az idealismus története; ism.: dr. SZLÁVIK MÁTYÁS.	79
POHIRADSKY LAJOS: Modern magyar realisták; ism. RÁCZ MIKLÓS.	399	WUNDT etikája; ism. dr. SZLÁVIK MÁTYÁS.	596
POKOLY JÓZSEF: Az erdélyi református egyház története; ism. K. B.—A.	469	III. Különfélék.	
RUDNYÁNSZKY GYULA: Új költményei; ism. BODOR ALADÁR	275	Egy erdélyi főúr könyvtára a XVII. században. Közli: Dr. LUKINICH IMRE.	44
SZONGOTT KRISTÓF: Szamosújvár sz. kir. város monographiája; ism. B. S.	41	Deák Ferencz és Vörösmarty kolozsvári látogatásáról; közli: P. D.	45
VARJÚ JÁNOS: Kétszáz év a magyar művelődés történetéből; ism. dr. LUKINICH IMRE.	42	A Barezasági magyar községek története.	45
Új Bokréta, írta: Baja Mihály, Gulyás József, Gyökörténi Endre, Madai Gyula, Oláh Gábor; ism. BODOR ALADÁR.	342	A szolnok-dobokamegyei irod., történelmi- és ethnographiai társulat évkönyve.	46
<i>b) Külföldiek.</i>		A históriás énekek művelődéstörténeti vonatkozásai.	46
Az akarat kérdésének legújabb irodalmából; Schopenhauer, Müffelmann, Seitz, Wüst művei; ism. dr. SZLÁVIK MÁTYÁS	353	Bél Mátyás földrajza.	47
BEVERIDGE J.: Az oroszok előnyomulása Ázsiában (The Russian Advance); ism. RÁCZ GYULA.	280	Zsoltárfordítás a kodexek korában.	47
DÖRNER: Az egyetemek feladata; ism. —k.—s.	529	VII. Gergely egyházpolitikai viszonyai és reformtörekvései	48
JORGA N.: Nagy Iván moldvai vajda; ism. dr. GÖRÖG FERENCZ.	340	Boeckay szabadságharcza történetéhez. Közli: JÁSZAI REZSŐ.	88
KOEPPPEL EMIL: Byron életrajza; ism. RÁCZ LAJOS.	35	Olesó könyvtár.	93
LIPPS T.: Az ethika alapelvei; ism. dr. SZLÁVIK MÁTYÁS.	149	KIRÁLY PÁL: Dácia története. ..	93
PEIFSTER Ö.—WINDELBAUD V.: Az akarat szabadsága; ismerteti: DR. SZLÁVIK MÁTYÁS.	459	Kazineczy válogatott munkái. ...	94
POLICARPO PETROCCHI: A legújabb olasz irodalomtörténet; ism. Cs. PAPP JÓZSEF.	37	Széchényi István gróf válogatott munkái.	94
SCHWARTZ EDUARD: Jellemképek az ókori irodalomból; ism. dr. RÁCZ LAJOS.	594	Renaissance a dalköltészetben. ..	95
		Költők albuma.	95
		Új könyvek 95., 167.,	483
		Könyvismertetések.	164
		Az Erdélyi Múzeum-Egylet eredete és rendeltetése. DR. SZÁDECZKY LAJOS.	152
		Nagyszombati Márton verse Dózsa György korából. MÁRKI SÁNDOR.	160
		Rákóczi és a bujdosók hamvai. Írta: DR. SZÁDECZKY LAJOS.	283
		A király rendelete Rákóczi hamvairól.	289
		A nemzet köszönete.	289

TARTALOM.

	Lap		Lap
A magyarok az ottomán uralom alatt	290	Irodalmi ünnep Désen.—i.....	533
A zajkányi Hunyadiakról.	359	A marosvásárhelyi szabók számadás könyvének krónikás adatai. Közli: KELEMEN LAJOS.	534
A két Rákóczi György főnhatósági joga a két oláh vajdaság fölött. KRISTÓF György.	362	A bujdosó kurucok emlékei Törökországban. SZÁDECZKY LAJOS.....	538
Piscevics orosz tábornok emlékiratai	363	A esiki székely krónikáról.	538
Római sírkő-lelet	364	„A Hóra-világkor megkárosodottak lajstroma“.....	539
A Siculicidium emléke. SZÁDECZKY LAJOS.....	411		
Rákóczi. Elbeszélő költemény (jutalmazott pályamű). Irta: RÉVAI KÁROLY	415	IV. Hivatalos Értesítő.	
Perényiné (pályamunka.).....	428	Erdélyi Múzeum-Egylet.. 48 és 168	
Baresai Ákos erdélyi fejedelem hamvainak kutatása Kozmatelkén. KOVÁCS ISTVÁN.....	407	Pályázati hirdetés a Kovács Sámuel pályadíjra	96
Apróságok.	430	Az Erdélyi Múzeum-Egylet közgyűlése	209
Magyarok külföldi évkönyvekben. DR. WERTNER MÓR.....	473	Jelentés a könyvtárról; dr. ERDÉLYI PÁLTÓL.	214
Gúnyversek Hóráról és Klokáról.	476 és 540	Jelentés az érem- és régiségtárról; dr. PÓSTA BELÁ-tól.	228
Aranka György könyvtáráról... ..	479	Szakosztályi ülések 292, 356 és 600	
Gróf Teleki Lajos búcsúzása honfitársaiktól.	481	Jelentés a Kovács Sámuel-féle ballada-pályázatról.....	413

ERDÉLYI MUZEUM

XXI. kötet.

1904.

I. füzet.

Wesselényi Miklós báró ifjúsága.

(Első közlemény.)

Wesselényi Miklósról, a múlt század reform-korszakának kiváló politikusról, művészi képet rajzolt Kemény Zsigmond br.¹ Egyéni életéből ugyan csak annyit szőtt rajzába, a mennyi a kiváló férfiú politikai küzdelmeinek magyarázatához tartozott; mind e mellett ez az essay volt jó darab ideig az egyetlen becses mű Wesselényi Miklósról. Mint essay s mint Wesselényi Miklós politikai pályájának kitűnően rajzolt képe, maig is páratlan. Életrajzára nézve azonban sok érdekes adatot összeállított később Szilágyi Ferencz.² Újabban Ferenczi Zoltán közleményei³ vetnek nagyobb világot Wesselényi Miklós politikai eszméinek kialakulására. Ide járúlnak azok a kisebb-nagyobb tanulmányok, a melyek 1902. őszén, szobra leleplezése alkalmával megjelentek.⁴ Azonban e tanulmányok és adat-közlemények — a dolog természetéhez híven — mind a már kész politikai és államférfiú pályájával foglalkoznak s kevésbbé vannak figyelemmel az ifjú báró fejlődésére, életének első húsz évére, mialatt oly ritka buzgósággal, a vele született tehetségnek oly bámúlatot keltő kiképzésével készült a megfutandó pályára. Mi a következőkben megkísértjük e hézagot kitölteni s Wesselényi Miklós ifjú korát addig a pontig vázolni, midőn 1818-ban először tűnik fel a politikai szemhatáron. Az ő gyermek- és ifjú kora rendkívüli

¹ Kemény Zs. Tanulmányai. Kiadta Gyulai Pál. Pest, 1870. I. köt.

² Ifj. b. Wesselényi Miklós. Élet- és korrajz. Irta Szilágyi F. Budapest, 1875.

³ Kossuth L. levelei Wesselényi Miklóshoz s Wesselényi M. levele Kossuth Lajoshoz. Közli Ferenczi Zoltán. Történelmi Tár 1902. évf. II. III. f. 1903. évf. I. s köv. f.

⁴ Ezek között legfontosabb Kuun G. gr. tanulmánya. Erd. Múz. 1903 évf. 2. és 3. füz. — A legrészletesebb Petri M. tanulmánya, e folyóiratban jelent meg.

fejlődést mutat, a melyhez a nagy emberek életében is kevés hasonlót találunk. Ezért nem érdektelen erre vonatkozó adatainkat összeállítanunk.

I.

Miután id. Wesselényi Miklós gyermekei 1782—1795. között kis korukban elhaltak, a később, 1796. decz. 30-án született Miklós fiának nevelésére fölttte nagy gondot fordított. A testi és szellemi fejlődés minden szálát maga irányozta s a képzés minden eszközét maga vette fontolóra, hogy azok a serdülő gyermek testi erejét s értelmi világát összhangzatosan fejlesz-
szék. Nemcsak a merész testgyakorlatokban, hanem az ész és szív nemességében, a hazafiúi erények gyakorlásában is méltó utódává kívánta tenni, a kire nyugodt lélekkel hagyhassa anyagi gazdaságát és szellemi örökségét. A gyermek folyvást apja körül játszadozott, s tanúja volt akárhányszor az apa indulatos kitöréseinek, a melyeket áldott lelkű anyja csillapítani törekedett; de tanúja volt az apa hazafias működésének, irányító szereplésének is. Szemeit már korán a való és eszményi világ kimagasló pontjaira függesztette, s a spártai nevelés csak testi edzettségének lett alapjává, értelmi felfogását igazi athéni neveléssel iparkodott apja fejleszteni. Míg a lovaglásban ő maga volt mestere, szellemi neveléséről úgy hitte, leghelyesebben gondoskodik, ha szemei előtt egy igazán képzett nevelő vezet be az ismeretek különféle ágaiba, fokozatosan, a gyermek egyéni tehetségeinek nyilvánulásaihoz arányítva.

Nem épen a nagyúri ház megszokott nevelés-módja volt ez. Az apa közölte tervét Kazinczyval, Vay Józseffel, Vay Miklós báróval, sógorával Cserey Farkassal, a Splényiekkal és másokkal. Tudni kívánta véleményöket: vajjon a köziskolákban vagy az otthon való magános nevelésmód biztat-e több sikerrel. Vay József kivételével mind azt tanácsolták, hogy a szülők szemei előtt neveltessék a kis báró. Mert „mind azt a hasznot, — úgy mondák — a melyet a köziskolák nyújthatnak, egy tehetsős atya megszerezheti a maga házában is a maga gyermekének“. S mivel a nevelésben első sorban arra kell vigyázni, hogy a gyermek erkölcsi tisztasága megóvassék: ezt sehol sem érhetni

el inkább, mint ha a gyermek állandóan szülei körében marad. Hogy a nyilvános iskoláknak egymás tehetségét ösztönző versenye se legyen előtte ismeretlen: mutassanak neki nyilvános iskolai vizsgálatokat évenként többször, valahányszor erre alkalom nyílik. A bátorság önmagától kifejlődik oly gyermekben, a ki „a diaetákon s vármegye gyűlésein tapsolást nyert atyját szeme előtt látja s idővel érzeni fogja, hogy erszénye tele van“. Az apának mindennapi példája s hogy „a kis Wesselényi szüntelen tanulhat s tanul abból, a mit az atyjától hall és lát,“ általában azt a véleményt gyökerezették meg a Wesselényi-ház barátaiban, hogy az ifjú báró „a legalkalmatosb, legillendőbb, legjobb nevelést kapja“. ¹

Ily szempontból fogadta id. Wesselényi Miklós házához Zsibóra Magyarósi Tőkés Jánost, hogy fia nevelését gondozza. Tőkés J. Magyaróson (Marosszék) született; hasonló nevű atyja kormányszéki titkár volt. Miután Tőkés J. Kolozsvárott felsőbb tanulmányait elvégezte, 1804-ben Zsibóra költözött, az akkor nyolczadik évében járó gyermek mellé, a ki már nemcsak az elemi ismereteket sajátította el, hanem kivált a nemzeti történelemben némi jártasságra is szert tett, sőt az egyszerűbb stilistikai szerkesztésekkel is megpróbálkozott. ² Minden évben nagyobb társaság előtt állotta ki vizsgálatát. Az első ilyen vizsgálatot, a melyen mind a korán fejlett gyermek haladásáról, mind a nevelőnek lelkiismeretes és hozzáértő munkásságáról meg akartak győződni, az 1805. év pünkösd táján tartották, s erre az id. báró Kazinczyt is meghívta; de ő feleségének lebegetése miatt ekkor nem mehetett. ³

Azonban, a mint szerét ejthette, sietett Zsibóra, hogy személyesen mondjon köszönetet a bárónak azon szívességeért, a melylyel Marmontel regéinek fordítását ötszáz forinttal segítette a kiadásra; másfelől pedig ismerni akarta az egész Wesselényi-házat, kivált annak urát, a kivel bizonyos tekintetben egy-

¹ L. Kazinczy F. Cseréy Farkashoz 1806. ápr. 21. Kazinczy F. Levelezése, IV. köt. 123., 134., 238. l.

² L. alább.

³ Wesselényi M. Kazinczyhoz 1805. márcz. 18. Kazinczy F. Lev. III. köt. 293. l.

formán szenvedte az élet nehézségeit Kufsteinban. Az 1805. év októberének végén látogatta meg Kazinezy első ízben Zsibót és Krasznát s itt Cserey Farkassal ismerkedett meg személyesen. Az idő hidegre fordult már, s fagyni kezdett, úgy, hogy Kazinezy a báróval lóháton nézegette meg a zsidói kertet. Beszélgetésük szinte hajnalig tartott, s a gyermek folyvást körülöttük tartózkodott, élénken lesve a szót mind apja, mind Kazinezy ajkairól. Ha alkalma nyílt, bele is szólt beszédükbe. Így, midőn a római történet néhány adatát emlegették, s L. Brutus került szóba: a gyermek nagy nyíltsággal szólt közbe, hogy Brutus helytelenül járt el, midőn a maga fiait megölette, ezt más consul megtehetette volna, de az apának nem lett volna szabad. Dícsérte Kazinezy a gyermek „plastikai mesterségét“ is, a melylyel a viaszgyertyáról lecsurgó hulladékból egy szép paripát gyúrt; ezt el is kérte tőle Kazinezy s mutogatta később is jó barátainak.¹

Az eszményi hevülésű Kazinezy szertelen dícsérettel emlegette zsidói és krasznai látogatását, nem tudván, vajjon azt a *nagy embert* tisztelje-e inkább, a kit még nagyobbnak lelt, mint a milyennek addig tartotta; vagy Wesselényinét, azt „a példátlan asszonyságot“, vagy „azt a szeretetre méltó, korát nagyon túlhaladott gyermeket“. Mint egy édes álom tündérképei vonultak el lelki szemei előtt a zsidói emlékek. Alig merte hinni, hogy a való élet nyújtotta azokat, mintha csak képzelete szötte volna oly elvarázsolókká. „Oly rég óta vágyok oda — írja Cserey Farkasnak 1805. nov. 16-dikán² — s oly sok ízben gátlódott meg odamenetelem s oly nem várt dolgokat láttam s hallottam ott, hogy örömöm részegüléséből nem egyhamar fogok vissz térhetni magamhoz“.

Még inkább magasztalta a csodálatos fejlődésű gyermeket, midőn az kilenczedik évében már nyilvános szereplésének első tanújelét adá.

Bánffy Györgyöt, a gubernatort, a rendek jelenlétében, üdvözölte, nemes bátorsággal és erélyes hangon. Bánffy egészen

¹ Kazinezy F. Wesselényihez 1805. nov. 28. U. o. 473. l.

² U. o. 465. l.

elérzékenyült. A gyermeket méltó dicsérettel halmozták el, mi újabb kísérletre buzdította.¹

Az 1806. év jan. 29-dikén Közép-Szolnokvármegye rendei gyűlésre sereglettek, hogy a nemesség hadi szervezéséről tanácskozzanak és határozzanak. Mintegy négyezren valának együtt, midőn a gyermek a rendek elé állott s minden segítség s írás nélkül a következő beszédet mondá:

„Atyák! Hazafiak! mert hogy nevezzelek édesebb nevezetel? Érzem már hazámhoz s hozzátok szeretetemet, Atyák! Hazafi akarok én is lenni. Ti nemes tűzzel munkálódtok s miért? azért úgy-e, hogy minket boldogokká tegyetek. Oh, Atyák, higyjétek el, az én lelkem oly kész, hogy mindenütt nyomba követnélek. Ah, de ez a kilencz esztendő test akadályomra vagyon. Nem vagyok én Sándor, hogy irigyeljem atyáim tetteit, marad nekünk is munka. De micsoda munka? Oszlopokat fogunk nektek az egekig emelni, és a mit ti el nem végeztetek, nemes tűzzel be fogjuk végezni. Számot tartsatok reám, Atyák, — el ne felejtsetek, hogy én ma hazafinak áldoztam fel magamat. Rövid időn meg fogjátok látni, hogy meg nem csaltam várakozásokat.“²

Ime, a derék apának derék fia szavaiban nemcsak a gyermeki erős önbizalom nyilvánulásait kell keresnünk, hanem a tapasztalt hazafi erények tenyésző hatását is, a mely a jövőendő nagyság első gyújtó szikráját kipattantja.

A rendek nemcsak álmélkodva hallgatták a gyermek-szónokot, hanem egyszersmind elérzékenyülve is. De legjobban örült az apa, kinek fia iránt táplált reményei napról-napra erősödtek. Csodálhatjuk-e, hogy az örömtől megittasult apai szív büszke önérzetet mutat fia sikerén? Csodálhatjuk-e, hogy az alacsony lelkek a sikerben alig láttak többet hiú ragyogásnál? S másfelől a gyorsan serdülő gyermek fogékony lelke előtt nem lett-e világossá, hogy apja erényeinek követésével aratta első sikereit, s fiúi kegyelete épen ez alapon nem nyert-e újabb táplálékot? Aligha tévedünk, ha itt keressük annak az erős fiú

¹ Cseréy Farkas Kazinczynak. 1806. máj. 3. Kaz. F. Lev. V. köt. 141.

² Wesselényi Kazinczynak. 1806 ápr. 9. U. o. 115.

szeretetnek első jeleit, a mely, mondhatni, végig kísérte őt ifjúsága tavaszán egészen a férfikor nyaráig, s a melynek ápolása ifjú éveiben egész valóját betöltötte. *A magyar ifjúság földísze* (princeps juventutis hungaricae) nevezettel emlegeti őt innentől fogva Kazinczy, a kinek magasztalása nemcsak a könnyen hevülő jó baráté, hanem a jövő megteremtésén fáradozó hazafié is. Hitté erősödött benne az a felfogás, hogy a Wesselényi fiának valami rendkívüli szerepet szánt a Gondviselés. Bizonyára mindenki ráismert a gyermek-szónokra, hogy „az a kis új hazafi Wesselényinek a fia“, a kinek „úgy illik, hogy korántabb érjen, mint azok, a kiket a szerencse kevésbé szeretett“. Azonban nem titkolja el abbéli félelmét sem, hogy esodálói között alacsony hízelkedők is kerülnek, mert kevesen tudják az erényt önmagáért szeretni, ezeket pedig a Wesselényi fiának megvetéssel kell távol tartania önmagától.¹

Kétségtelen, hogy a gyermek első fényes próbái alkalmával a nevelő is érdemlett méltánylásban részesült s újabb bizalmat keltett önmaga iránt. Az apa úgy tervezte, hogy Tőkés Jánost külföldi egyetemekre küldi a maga költségén; s a tudományosan képzett, nyelvekben jártas nevelő egész szellemi világát átönti fiába, kit aztán ő maga fog külföldi útjára elkísérni s mintegy a világba bevezetni.

A terv valósult, s Tőkés 1807 elején Bécsbe ment, hogy útlevelet kérjen Marburgba. Mivel azonban a francia-porosz háború miatt az útlevel kieszközlése huzamosabb ideig tartott: Tőkés néhány hónapig a bécsi egyetemen tanult chemiát és anatomiát. Majd ugyanazon év májusában megkapván a várvárt útlevelet, Marburgba mehetett, a hol a chemia, botanika, gazdaságtan mellett jogot is hallgatott, sőt a Code Napoléonra vonatkozó előadásokat is hallgatta. Közben 1707 őszén, a szünidőben, a marburgi egyetemtől kapott útlevéllal Párisba ment, a hol szintén sok ismeretet gyűjtött s a napoleoni francia alkotmánynyal megismerkedett.

A hamisítatlan magyar érzésű székely nevelő hosszasan elmélkedett a Bécsben tapasztaltakon. Midőn azt hallotta, hogy

¹ Kazinczy Wesselényi Miklósnak, 1806. jún. 3. U. o. V. köt. 175. 1.

a császárné halála előtt magához hívatta gyermekeit s arra intette őket, hogy különösen szánják a szegényeket s könyörüljenek rajtuk: nem tudta elnyomni észrevételét, hogy erre az emberiség salakja is képes. Az illenék, úgy mond, a fejedelmekhez, hogy megakadályozzák, hogy szegények és nyomorútlak ne is legyenek. Örvendve hallja, hogy a latinúl beszélő kalocsai érseket a pozsonyi országgyűlésen lepisszegték, s az elkorcsosult követek között némelyek kifakadtak, hogy kénytelenek magyarul tanulni. „Istenem! — kiált fel — mely érzés! a nemzeti nyelvet már kénytelenségből kell tanulni. Van-e több ily nemzet?” Megbotránkozik azon a híren, hogy Sándor ezár is ellátogat a pozsonyi országgyűlésre, mert „a magyaroknak csak szép ember és mézes beszéd kellekik”.¹

Párisi útjában tanulmányozta a dresdai képtárat is, majd Jena tudós tanáraival ismerkedett meg. A jeni múzeum természetrajzi tárában megilletődve látta Teleki Sámuel és Teleki Domokos grófok képeit. Lenz János György, a kiváló mineralógus, eldicsekedett Tőkés előtt, hogy midőn a pusztító seregek őt mindenétől megfosztották, s élete is csak egy hajszálon függött: Teleki S. küldött neki hatvan egynehány aranyat ajándékba. Akkor tették arczképét mostani helyére.² „Emlékeztet ez arra, — írja Tőkés — hogy még nem halt egészen ki az emberek között a magasan gondoló lélek és cselekvő ember. Mert mások is ajándékoznak, de nincs becse. A tudomány nem adott világot lelkeknek, nem tudják kiválasztani a tárgyakat. *Arra Wesselényi- és Teleki-lélek* kívántatik.”

Tőkés János nagy haszonnal járta meg a külföldet két álló'esztendeig. A tudomány és művészet körében szerzett ismeretei azonban nem gyöngítették lelkében a Wesselényi-ház iránti szeretetét. Ki sejtette volna még akkor, hogy ezt a szeretetet a féktelen indulatosság erőszakos kitörése tépi ki a nevelő szívéből, hogy széleskörű ismereteit máshol fogja Tőkés gyümölcsöztetni? . . .

1808. vége felé ismét Bécsben tartózkodik Tőkés. Itt találkozik vele Kazinczy, a ki nagy érdeklődéssel hallja mindazt,

¹ Tőkés levele Kazinczyhoz. U. o. V. k. 1—3. l.

² Tőkés J. levele Kazinczyhoz, 1807 aug. 13. U. o. V. köt. 113. l.

a mit Tőkés neki Napoleonról beszél. Úgy látszik azonban, Tőkés nemcsak Kazinczynak beszélte el franciaországi tapasztalatait, hanem másoknak is, még pedig olyanoknak, a kik nem épen szorosán őrizték a titkot. A rendőrség is tudomást szerzett róla. Tőkés kénytelen volt Bécsben ismét tovább időzni, mint tervezte.

A bécsi rendőri hivatal átíratot intézett 1808. nov. 14-ről az erdélyi kancelláriához, hogy Tőkés jövő működését éber figyelemmel kísérje. „Az udvari kancellár úr — olvassuk ez átíratban — tanácsosnak fogja tartani elővigyázati s intésül szolgáló rendszabályok felől gondoskodni oly ifjú iránt, a ki ugyan tanulása felől igen derék bizonyítványokkal bír, azonban egy franciaországi befolyás alatt álló egyetemen, a hol neki a maga ézeljéhez képest theológiát kellett volna tanulnia, azzal ellenkező módon a Code Napoléonnal különösen foglalkozott, s így az ott nyilván dícsért elveket könnyen beszívhatta s másokkal közleni is megkísérthetné“.

Úgy látszik, a rendőrség vallatóra fogta Tőkést, a ki azonban tagadta, hogy a francia kormányról lelkesedve beszélt s határozottan visszaútasította, hogy az osztrák kormányról becsmérőleg emlékezett volna. Némi huza-vona után mégis visszakapta irományait a kancelláriától 1808. nov. 25-dikén; de a megbízott tanácsos nem mulasztotta el, hogy őt franciaországi útjáért, a marburgi egyetemen a Code Napoléonra vonatkozó előadások hallgatásáért s a francia alkotmányról tett dícséreért, a mikkel magára gyanút vont, meg ne dorgálja.¹

Igy indult hazafelé Tőkés az év végén. Bizonyos, hogy a kancellária véleménye nem maradt titok a Wesselényi-család előtt sem; de az is bizonyos, hogy ez semmikép meg nem változtatta az id. bárónak a nevelő iránti bizalmát. Mert ámbár 1806. vége óta, midőn Tőkés külföldre készült, az ifjú Pataky Mózes tanítgatta a gyermeket folyvást, míg a nevelő távol volt, sőt e viszony nem szakadt meg Tőkés hazaérkeztével sem; mind e mellett a nevelés irányát továbbra is a régi nevelő szabta meg, a ki még az 1809. évet is Zsibón töltötte, s mint alább

¹ Szilágyi F. id. m. 5. l.

előadjuk, csak az id. báróval való sajnós összezördülés után lett helyzete tűrhetetlenné. Kazinezy is igen derék embernek tartotta őt, a ki rendkívül sokat tanult a Párisban mulatás által. „A kis br. Wesselényi örülhet mentorságának“.

Az alatt az idő alatt, míg Tökés külföldön járt, az ifjú báró tetemes haladást tett a testi és szellemi fejlődésben egyaránt. A széphalmi mester kifogyhatatlan volt a neki adott jó tanácsokban, a melyek nem is tévesztették el hatásukat. Midőn az id. Wesselényi arczképét a Marmontel regéinek fordítása elé rézre metszette Kazinezy, a metszetnek egy példányát azzal az üzenettel küldé az ifj. báróhoz, hogy nemesak óhajtja, hanem reményli is, hogy a „mélt. úrfi követni fogja atyjának példáját és érdemessé teszi magát arra a tiszteletre, hogy egykor az ő képe is rézre metszettessék s a maradéknak általadattassék“.¹

Az apa is osztozott e reményben. Szinte örömmámorban ringatódzva hívja Kazinezyt 1806. okt. 5-ére ismét Zsibóra fia vizsgálatára. „Megvallom barátom, — írja Kazinezynak 1806. szept. 21-iki levelében — határ nélkül való örömöm e gyermek iránt, midőn látom és minden pillanatban kóstolom édes fáradásimnak gyümölcseit s atyai gondoskodásomnak. Mely édesek ezek nékem! s mely elragadtatom a megelégedéstől s örömezésétől, midőn már előre számlálom, mennyi kincset fogok ajándekozni hazámnak fiamban. Oh barátom, mennyit látok a következőkben magam előtt. Ne csudáld elragadtatásom: atya vagyok, hazafi vagyok“.² Az ifjú báró is nagy vonzalmat mutat Kazinezy iránt, s ő is szeretné, ha annak a férfiúnak jelenlétében bizonyíthatná meg ügyekezését, a ki a nemzeti érdekekért oly bátran tör előre. Jól mondá később Döbrentei, hogy „az öreg Wesselényinek élete-halála ettől a gyerektől függ. De függhet“.

A tizenkét éves gyermek már a férfiak társaságában keresi örömeit s ünnepélyes összejöveteleiken szerepet visz. Így 1809-ben febr. 12-én, a király születése napjának évfordulóján, midőn

¹ Kazinezy Cserey Farkasnak 1806. febr. 11. Kaz. F. Lev. V. köt. 45. 46. l.

² Id. Wesselényi levele Kazinezyhoz. U. o. 313. 314. l.

a nemesi rendek fegyverbe öltözve gyülekeztek a megye zászlaja alá: a gyermek-Wesselényi lobogó zászló alatt vezetett egy lovas századot tüzes török paripáján a megyeház elé.¹ Tőkés nagy lelkesedéssel szemléli tanítványát s áradozó örömmel rajzolja a bámúlatra keltő látványt, a mely minden jelenlévőt könnyekre fakasztott. Fényesen sikerült e próba, s a kis báró méltónak mutatta magát atyjához, a ki őt a középszolnok-vármegyei fölkelt nemesség kapitányává s a maga segéd-tisztjévé nevezte ki. Mint ilyen a következő hónap 26-án² Nagy-Károlyban a magyar egyenruhába öltözött nádor szemeláttára tovább egy óránál vezényelte a maga századát, mit a nádor „nagy örömmel s meglelégedéssel nézett“. Ezt már az akkori lapok is hírt tettek,³ Kazinczy pedig egyik legszebb epistolájában örökítette meg. Mind azt, a mit eddig a gyermek nagy tehetségeinek szerencsés nyilvánulásairól tudott Kazinczy, beleszótta ez epistolába költői képzelettel, de a valóból merítve:

Míg a praetexta lebdes válladon,
Ambrosiát lehel szép üstököd,
S gyengéd orczádon s e kis száj körül
Rózsák virítnak, mint az Ámorén —
Legszebb, legbájosb Ámor önmagad:
S ím a gynaeceum csendes rejtekéből
Kiszökve, már a vérmezőre futsz,
Hogy ott azok közt léphess fel, kik az
Ádáz halálnak mennek ellenébe.

Aztán magasztalva szól a zsidói ménesről, kivált azokról a paripákról, a melyeken az idősb és ifjabb báró szoktak lovagolni. Költői szárnyalása mégis ott legigazibb, a hol a csodakorán érett gyermek nagy jövőjét sejteti eddigi ragyogó próbái alapján. Hivatkozik a gyermek dicső atyjára, nagy őseire, a

¹ Tőkés J. levele Kazinczyhoz. U. o. VI. köt. 233. 234. l.

² Kazinczy az ifj. Wesselényihez ez alkalomra írott epistolája jegyzetében márcz. 23-dikára teszi e napot; azonban az ifj. Wesselényi 1810. márcz. 26-dikáról kelt levelében így szól: „Épen ma esztendeje volt az a szép napom, midőn hazánk nádorispánja előtt e vármegye felkölt lovasaival Károlyban voltunk“. U. o. VII. köt. 336. l.

³ L. a Hazai és Külföldi Tudósítások 1809. évf. 30. 31. számát s a Magyar Kurir 1809. évf. 32. számát.

kiket „hazánk védistenségei“ közé iktatott, de egyszersmind hivatkozik arra is, hogy nemcsak a hadi dicsőség méltó a kiváló embert ösztönözni, méltó a polgári eserkoszorú is. Az epistola azzal az óhajtással végződik, hogy ha a harci élet nem elégitené ki becsvágyát: a szerelem tündére tegye boldoggá:

A koczka meg van vetve. Menj tehát
S vezératyádnak bajnokjobbja mellett
Küzdj a dicsőség fényes nimbusáért.
S ha Mars haragra gyúlad ellened,
Hogy véle szembekelni bátorodtál
S fejedre rántja villámpallosát,
Oh, fogjon Aphrodite védködébe!
S ő, a ki Párist a harez vésze közzül
Elkapta, kapjon el most téged is!

Eldicselkedett Kazinezy az id. báró előtt, hogy legjobb barátai, Kis János, Dessewffy József gr., Berzsenyi Dániel és mások azt ítélték az epistoláról, hogy az a külföldi írói termékek legjobbjaihoz hasonlítható. „Ha jó — mondja Kazinezy — valóban csak azért jó, mert poemát írni meleg szívvel kell, és azért, mert a bölesőjében is már kigyókat tépő kis Herkules lángra gyúlaszthata“.¹

Az epistolát a kis báró külföldre akarta küldeni nyomtatás végett. Apja előbb még némely jegyzettel kívánta felvilágosíttatni történelmi vonatkozásait; Döbrentei azonban erről lebeszélte. A gyermek hallván Döbrentei észrevételeit, elmosolyodva szólt: „Nem is érdemi meg az, a ki azt nem érti, hogy olvashassa“. Kazinezy Bécsben akarta kinyomtatni, hogy a nyomtatás megfeleljen az ifjú báró ízlésének. Míg azonban erről levelet váltottak Széphalom és Zsibó között: Kazinezy pesti barátai, kivált Vitkovits és Horvát István, már ki is nyomatták, s Kulesár István legott több példányt küldött Zsibóra. Két ok bírta Vitkovicsot és társait e baráti szívességre; egyik, hogy Kazinezy, a ki már azelőtt régebben nem írt költői művet, lássa, milyen örömmel fogadják, ha lantot vesz ismét kezébe; másik, hogy az epistola szépségét annál inkább élvezze a Wesselényi-család.²

¹ Id. b. Wesselényihez Kazinezy. Kaz. F. Lev. VI. köt. 510. 1.

² Vitkovics M. lev. Kazinezyhoz. U. o. 524. 1.

Mielőtt még az epistola napvilágot láthatott volna, az ifjú báró levélben fejezte ki Kazinezy iránti hálóját. Első ismeretes levelében ide vonatkozólag ezeket írja: „A Mélt. Úrnak azon erántam mutatott megkülönböztetése oly nagy és érdemem felett való, hogy annak meghálálására magamat elégtelennek érzem lenni, s azon epistola pedig oly felemelkedett s oly buzdító, hogy nem bátorkodtam járatlan pennámmal a Mélt. Úrnak arra felelni, nehogy annak felséges volta az által meghomályosíttassék; azért a volt czéлом, hogy aztat kinyomtatassam s úgy küldjem el a Mélt. Úrnak aztat háladatosságom jeléül; de (fájdalom s szégyen) nem lévén iti a hazában annak böcséhez mérsékelt könyvnyomtató sajtó, oda fenn volt czéлом aztat kinyomtatni; de ezen édes kötelességemtől mind eddig megfosztott *ezen zürzavaros idő*. Vegye tehát a Mélt. Úr ezen köszönetemet háladatosságomnak jeléül addig is, a még azon epistolát vagy Pesten, vagy oda fenn kinyomtathatnám“.¹

Milyen zürzavaros időre ezéloz az ifjú báró: néhány szóval érintenünk kell. Az id. bárót e tájban érte az a szíve mélyeig ható sértés, hogy a nemzeti hadsereg tábornokának, a mely állás elnyerését biztosnak hitte, meg nem választották. A szenvedélyes embert e miatt túrhetetlen indulatosság marcangolta. Hivatalos és magán életének környezete napról-napra érezte, hogy a mellőzés miatti elkeseredés katastróphával fog végződni előbb-utóbb reá nézve. Komorsága egyre jobban fel tűnt, s hatását a gyűlésteremben és családja körében lehetetlen volt észre nem venni. Nem tudta, kit tartson mellőzése főokának, de mindenkire gyanakodott, még azokra is, a kikhez a vér kötelékei fűzték.

Egymást érte a párbajra való kihívás és nem mind lehetett békésen elintézni; a főurak közül többen kerülni kezdték a gubernátor tanácsára. Nem tudott magán uralkodni akkor sem, ha vendégei voltak. Bósz indulata el-elragadta ilyenkor is, bár azután kis vártatva megbánni látszott hevességét. Összetűzött Cserey Farkassal is, a saját házánál, vendégei előtt. Ez ismerte féktelen szenvedélyességét s óvakodott a tűzre olajat

¹ 1809. aug. 29. levele. U. o. VII. köt. 39. l.

önteni. De mit sem használt. Lehordta kemény szavakkal. Cserey hideg vérrel csak annyit mondott, hogy kímélje becsületét. Erre Wesselényi kardra hívatta. „Kardomat — felelte Cserey — érdemesebb tárgyra kötöttem oldalomra, melyet királyom és hazám szolgálatjába Istenem segedelmével az ellenség előtt is érdemesen szándékozom forгатni“. Wesselényi fenyegette, hogy az ablakon dobja ki. Cserey helyt állott. Wesselényi haragja nem csillapodott, és szórta a dühös szitkokokat. Aztán mint az erejét kitombolt vihar, elbágyadt. Mikor Cserey búcsút vett tőle: megbánva tettét, megcsókolta; de Cserey többé Wesselényi életében nem engesztelődött ki iránta. Lelki fájdalma azt sugalta neki, hogy „ezen, indulatit kormányozni nem tudó szerencsétlen halandót a legnagyobb őrizkedéssel kerülje“.¹

Ugyanez időtájban történt a Tökés Jánossal való összeveszése is. Egy reggel követ érkezett a gubernátortól a megye házára. A gubernátor felhatalmazta a megye administratorát, Wesselényit, hogy a fölkelt nemesi sereg számára a kir. adószedőtől húszezer forintot fölvehet. A felhatalmazást Laskay Sámuel, a megye alispánja, ki az administratorral különben is ellenséges lábon állott, maga vitte Wesselényihez, a ki azonban még ágyban volt. Az alispán sietett vissza s az irományokat Tökésre bízta, hogy szolgáltatassa át a bárónak, ha fölkel. Az állandó bizottság tisztjei már munkához láttak, s Tökés nekik adta át az irományokat, hogy közöljék a báróval. Azonban senki sem akarta a szolgálatot elvállalni. Végre egy Viski nevű szolgabíró magához vette az irományokat s fölment Wesselényi lakására.

Wesselényi még nem kelt föl, azért a szolgabíró az inastól küldötte be hozzá a szóban levő felhatalmazást. Wesselényi felpattant: ki hozta ez irományokat? A szolgabírót behívatta. Az a kérdésre annyit felelt, hogy neki Tökés adta át azokat, Tökés pedig az alispántól kapta. Felhívatta Tökést s kérdőre vonta: miért nem adták át neki az irományokat addig, mig az alispán ott volt? Tökés bizonyosan mentegetőzött, hogy nem akarta a bárót felköltetni. Erre Wesselényi rútúl lehordta a

¹ Cserey F. levele Kazinczyhoz, 1809. júl. 18. U. o. VI. köt. 458. 459. l.

szolgabíró is, Tökést is, bolondnak, hunczutnak, mindennek elmondta. Jelen volt a vármegye orvosa, több eseléd, a kik mind szemtanúi voltak a kínos jelenetnek. „Instálom Nagyságotat — szólt Tökés — ezen nevezetektől engem kíméljen meg, mert reájok érdemes nem vagyok“. Wesselényit előtötte a harag. A szegletben volt kardját kirántja hüvelyéből s a nevelő felé vág, de kabátja gallérja és nyakravalója felfogják a csapást. Wesselényi folytatja. A védtelen nevelőt balról vágja meg s füle czimpáját kettéhasítja, majd állon és homlokon vágja, úgy, hogy a szerencsétlen ember feje vérbe borúl. E vad erőszakosság lehűtötte véré, de önmagától is megborzadt. Midőn neje szobájába lépett, már szégyelte bevallani tettét, hanem így szólt: „Kin-csem, gondold meg, Tökés a fejét a kardomba verte“.¹

Természetesen ily körülmények között többé a nevelő nem maradhatott a Wesselényi-háznál, a mely iránt azonban még ezután sem szűnt meg hálával lenni. Tudta, mit köszönhet a bárónak, s mint Kazinczy várta tőle, teljesen kiengesztelődve hagyta el Zsibót 1809 őszén s kevés idő múlva Bethlen Imre gr. fiának, majd ennek halálával, leányának a nevelését vezette Kolozsvárott.

Helyét Pataky Mózes foglalta el, a hasonló nevű jeles kolozsvári tanár fia, a ki már 1806 vége óta szintén Zsibón lakott, mint az ifjú báró nevelője. Megható szavakkal rajzolja később is az ifjú Wesselényi azt a pillanatot, a melyben Pataky az ő nevelésére vállalkozott. Ifjú korának tavaszában volt, midőn a Wesselényi családot megismerte. „Én még gyermek — írja a tizenkilencz éves Wesselényi — nyakára kapcsolván gyenge karjaim, szeretetéért zokogtam. Atyám, szép lelkét látván, könnyezve kérte, hogy legyen nevelőm, barátom. Ő ellágyúlva engedett, s atyám a gyermek gyenge kezét a nemes ifjúéba tevén, így szólott: légyetek barátok“.² E szavak egész életében fülébe csengtek Wesselényinek, a ki haldokló atyja kívánságát szíve szerint fogadta s teljesítette.

¹ Cserey F. levele Kazinczyhoz, 1809. aug. 29. U. o. VI. köt. 504. 505. 1.

² Levele Kazinczyhoz 1815. aug. 4. Kézirat a M. Tud. Akad. könyvtárában: M. Irod. Lev. 4r. 29. sz. (Megj. u. o. XIII. k. 51. l.)

Az id. báró 1809. okt. 25-kén költözött el az élők sorából. Bár élete végén sokan érezték féktelen indulatossága hevét: a sír kiengesztelte ellenfeleit. Cserey Farkas maga is megjelent a temetésen s ezredéből egy csapatot is kivezényelt. Nemesak kiengesztelődve, hanem megható hazafiúi fájdalommal emlegette Wesselényi nagy erényeit, a kinek végóráiban „phantasiája is mind a haza dolgait tárgyazta, és phantasiájában is mondott sok olyast, a mi sok embernek eszibe nem jut, a ki magát okosnak és eszit helyén állónak gondolja”.¹ S hogy nemes lelkének tanúbizonyságát nyujtsa testvére s kis öcsese iránt: krasznai kertjében rövid idő múlva ott állott Wesselényi mellszobra, talapzatán Kazinczy epigrammjának e két sorával:

Kétled-e, hogy lelkünk jár, vándorol? Ott fene Cato
S lágy szívű Brutus, itt Wesselényi valék.

Kazinczyt, a ki fájó szívvel hallotta az utóbbi időben Wesselényi nagy gyöngeségeit, s a ki őt az eszményi nagyság fénykörében szerette képzelni, a halálhír egészen megrendítette. Wesselényi *nagy ember* volt, mondá; a mi korunk volt kicsiny, mert nem tudta őt megérteni. „Hazám! Nemzetem! — kiált fel — téged siratlak, hogy kidőlt egy nagy díszed, egy nagy védelmeződ!”²

¹ Cserey F. levele Kazinczyhoz 1809. decz. 9. Kaz. F. lev. VII. köt. 139. lap.

² Levele Cserey F.-hoz, 1809. nov. 13. U. o. 73. lap.

DR. VÁCZY JÁNOS.

Mommsen Tivadar emlékezete,

különös tekintettel daciai hatására.

Mommsen, ki 1903 nov. 1-én *Berlin* mellett *Charlottenburgban* 84 éves korában hunyt el, mélyreható tudásával, széleskörű régészeti buvárlataival hazai tudományosságunk előbbrevitelében is elévülhetetlen érdemeket szerzett s mint a berlini tud. Akadémia kiadásában megjelent „*Corpus Inscriptionum Latinarum*„-nak szerkesztője, a dunai tartományokkal *Daciát*, *Pannoniát*, *Dalmáciát* magában foglaló harmadik kötetben őskori történelmünket s főleg geographiai viszonyainkat felettébb becses adatokkal gazdagította. Saját közvetlen buvárlatain felül nagy érdeműl szolgálhat az is, hogy útazásaival, levelezéseivel a régészeti kutatásoknak nálunk is lendületet tudott adni s példájával, tanításaival 1856-tól kezdve csaknem minden számot tevő, régészeti sikereinkben irányító, buzdító szerepet játszott.

Méltó önérettel üdvözölheté tehát pár év előtt Németországnak a tudományos kutatások iránt és oly melegen érdeklődő császársja, a *Homburg* mellett negyedmilliónyi márka áldozattal helyreállított *saalburgi* római castrum felavatási ünnepélyéről szóló táviratában a római felírti tudomány imperatoraként,¹ mert ezen a téren az egész világirodalom souverainjét tisztelte és magasztalta Mommsenben. Pedig a nagy epigraphus bölcsője a római birodalom határaitól messze északra, a schleswig-holsteini homokbuczkák közt ringott s mint kevés jövedelemmel rendelkező falusi protestans pap fia, oly szűkös viszonyok közt nőtt fel, hogy *Tycho* nevű fivérével együtt a *kieli* egyetemen egy kis stipendiumból éldegéltek, a mi azonban legkevésbé sem

¹ Te imperatorem inscriptionum latinarum salutem. Wilhelmus imperator Germanorum.

akadályozá őket abban, hogy annál nagyobb odaadással végezzék tanulmányaikat. A kieli egyetem korlátolt számú tanári karával és hallgatóival annál bensőbb viszonyt létesített akkoriban tanár és tanuló közt s a tanároknak is többoldalú tevékenységet nyújtván, a hallgatók sem zárkóztak egyoldalú szakjuk szűk korlátai közé. Így *Mommsen* a római jog mellett, melynek tanára *Oferbrüggen* azelőtt philológiával foglalkozott, a szintén philologus *Jahn* Ottótól, mikor az a rómaiak hadi szervezetének tanulmányozása közben Rómában elhalálozott *Kellermann*t helyettesíté, epigraphiát is hallgatott s egyik társával költeményeket írogatva, *Carducci Giofue* olasz költőtől is fordíttatott. Verselésén megérezte ugyan itt-ott a jogászi merevség; de a római történetírásnál később annyira magasztalt eleganciáját azért a költészet művelése mellett kétségen kívül elősegíté az is, hogy késő vénségéig előszeretettel foglalkozott a szépirodalommal s főleg az angol regényeket gyakran olvasta.

Az egyetemet elvégezve, a dán kormány ösztöndíjával 1844-ben *Rómába* utazott, a római jogforrások tanulmányozására. A szerencsés végzet *Henzen Vilmos* az „*Instituto archaeologico*“ vezetőjének másodtitkárául segíté s az elébb jogi tanulmányai kedvéért olvasgatott feliratok csakhamar annyira elragadták, hogy *San Marinóban hg. Borghese Bartolomeonál*, a nagyhírű epigraphicusnál, útmutatást kérve, annak tanácsára a nápolyi múzeum tanulmányozásába fogott. Sőt lassanként önálló kutatásokba kezdve, *Nápoly* környékén, *Capuán* túl fellátogatott az egykori samniták hegyei közé s ott az *oszkiai* feliratokból „*Unteritalienische Dialecten*“ című első nagyobb munkájával lepte meg 1847-ben a világot.

Gazdag felíratkészlettel s még gazdagabb tudással tért haza s az 1848-iki mozgalmakban mint lapszerkesztő (*Schleswig-holsteinische Zeitschrift*) vett részt, s publicistai szenvedélyét élte fogytáig megtartotta. 1848 őszén *Leipzig* egyetemére rendkívüli tanárként meghivatván, alig 1½ év után *Beust* kormánya *Jahn* Ottó, *Haupt* Móricz barátaival szabadelvű irányuk miatt elbocsátotta. A nehéz helyzet súlyosbításához járult „*Inscriptiones regni Neapolitani*“, még Itáliában megindított és költségére hárúlt munkájának nyomtatása; úgy hogy tisztán anyagi érdekből

kénytelen vala a „*Rómaiak történelme*“ megírására vállalkozni, mit a nyugat-római birodalom felbomlásáig tervezett, de később tovább vitt. A svájcezi köztársaság 1852-ben a zürichi egyetem rendkívüli tanárául választván, ezzel nemesak sorsa javúlt; de szakirányának művelésére is hálás tér nyílt, annyival inkább, mert a *Pandectak* magyarázata kevésbé vonzotta a zürichi hallgató-ságot, mint *Scherr* János collegájának könnyebbszabású előadásai s így kellő időt nyert *Helvetia* római emlékeinek helyszíni kutatására. A zürichi múzeum alapvetője *Keller* Ferdinánd bűzdítésére írta meg a zürichi régészeti egyesület közleményeiben (*Mittheilungen der züricher Alterthums Gesellschaft*) „*Inscriptiones confoederationis Helveticae*“ című munkáját, kiterjeszkedve abban *Raetia* hegyvidékének nemesak római felírataira és érmeire, de *etrusk* emlékeire is. Ezt követte „*Die Schweiz in römischer Zeit*“ című, valóban mintaserű tanulmánya a rómaiak *Helvetiajéről*. Egyidejűleg látott napvilágot „*A rómaiak története*“ I. kötete is, melyet a philologusok ósdi köre azonban akkora ellenszenvvel fogadott, hogy „*Römische Forschungen*“ cz. művében kénytelen vala védekezni is. Tudományos hírneve a támadások daczára, mégis odáig emelkedett, hogy a *berlini Akadémia* az épen akkor terybe vett *Corpus inscriptionum latinarum* nagyszabású vállalatának szerkesztésére egykori mestere *Henzen* s a római katakombák kutatásával kitűnt *B. de Rossi* mellett őt is meghívta, mi közben *Boroszlón* is elnyerte a római jog tanszékét. Ezzel vette kezdetét az a tevékenység, melynek hazánk is oly sokat köszönhet.

A római birodalom dunai tartományainak az *Illyricum* néven csoportosított *Dacia*, *Moesia superior*, *Dalmatia*, *Pannonia inferior*, *Pannonia superior*, *Noricum*, *Raetia* felírattára jutván szerkesztése alá, előtanulmányainak bővítése czéljából 1856-ban a helyszínére utazott. Előbb Bécs könyvtáraiban buvárolta a humanisták íratait, majd gróf *Marsigli* Alajosnak az 1689-iki határjárás alatt tett becses feljegyzéseit a *Danubius pannonico mytico* cz. nagy munkából felülvizsgálandó, leutazott *Mitroviczra*, a pannoniai *Sirmiumba*, onnan a *Dráva*, *Száva* mellékére, majd a régi *Daciaba*, hol akkoriban a báró *Bruckenthal* múzeumon kívül *Maros-Németiben* a gróf *Gyulay-család* kastélyában összegyűjtött lapidarium adott legtöbb munkát neki. Kitartását, buvár-

lati szenvedélyét szépen jellemzi a maros-németi látogatás, hol Várady Ádám dévai régész kíséretében másolgatva, mikor az udvarbíró az ebéd idejét jelenté, rájuk rivallt: „Ich bin nicht hieher gekommen, um zu essen, sondern diese wichtigen Inschriften zu studieren“. Az ebéd tehát érintetlenül maradt, mert Váradynek sem vala kedve távozni. E közben estére hajlott az idő, gyertyákat kelle a parkba vinni s most már Várady emlékeztette Mommsent érthető okokból a vacsora elkészültére. A válasz azonban most sem vala kedvezőbb s habár Váradyt váltig biztatta, hogy élvezze legalább ő a kastély vendégszeretét, az sem akart mestere mögött maradni s merő virtusból étlenséggel áldozott *Dacia epigraphiájáért*. Mindezt utóbb maga Mommsen mondta el egész kedélyességgel a fiatal gróf Kuun Gézának Budapesten, a kinek szíves közléséből e jellemző adatot itt megörökíthetjük. Úti jelentése máig tanuságos olvasmány *Dacia* kutatóira.

Mommsen erdélyi útja lelkesítőleg hatott a régészet barátaira mindenfelé. Az öreg Ackner Mihály, a szenterzsébetfalvi ev. parochia magányából a bécsi műemlék bizottsághoz (K. K. Central-Commission zur Erhaltung Bau- und Denkmäler) egymásután terjeszté fel jelentéseit. (*Die römischen Alterthümer und deutsche Burgen in Siebenbürgen* 1856. *Die Colonien und militärischen Standlager der Römer in Dacien* 1857.) Majd 81 életéve daczára Müller Friggyessel, a jelenlegi ág. ev. szász püspökkel, s akkori segesvári gymnasiumi tanárral, kit szintén Mommsen buzdított nagyobb tevékenységre, 1863 nyarán végig járták *Dacia te'epeit*, mi az akkori nehéz közlekedési viszonyok mellett hetekbe került s gyűjtésüket *Die römischen Inschriften in Dacien* című munkában már Ackner halála után adta ki 1865. a bécsi akadémia.

Mire a Corpus 1863-ban megindúlhatott, társai elhúnytával az óriási vállalat szerkesztése teljesen Mommsenre hárult s most a III. kötetet vevén sorba, még élénkebb összekötötést kezdett hazai íróinkkal. *Dacia* területén különösen Torma Károlyt serkenté sűrűbb tevékenységre, ki atyjától, a szintén kiváló tanultsággal és történelmi érzéssel megáldott T. Józseftől vett impulsusához képest az 1859-ben megalakított *Erdélyi*

Múzeum-egylet felhívására kiásta az *alsó-ilosvai római castrumot*¹ s északi *Daciát* kutatá nagy sikerrel.² Így 1863-ban a M. Tud. Akadémia közgyűlésén nagy tetszés közt számolt be a *Mommsennel* folytatott sűrű levelezésnek köszönhető észak-daciai felfedezéseiről. (*Adalékok északnyugati Dacia föld- és helyíratához.*)

A Szamos vonalán tovább haladva, *Zsákfalva* – *Zilah* közt a *Meszesen*, így fedezte fel *Torma Károly* a még sokaktól tagadásba yett *Limes dacicus* északi részét s apránként több száz felírral gazdagítá Dacia adattárát.

A segéd munkásokból: *Thalson Dénes* tábori pap *Apulum*-ban, *P. Szathmáry Károly* nagyenyedi tanár ugyanott, *Finály Henrik* a Sebes-Kőrös vidékén, *Várady Ádám* Déva körül, különösen *Kalánon*, *Veczelen*, *Müller Frigyes* Udvarhely megyében, *Orbán Balázs* a *Székelyföldön*, s az 1871-el hozzájuk csatlakozott *Goos Károly*³ Közép-Daciában fáradozva gazdagíták a *Corpus*nak 1873-ra *Illyricummal* s így Daciával megjelent harmadik kötetét.

E. De jardins Parisból heves támadással kifégásolá a minden oldalról elismeréssel találkozó nagy munkát. Ezért *Mommsen* 1874-ben újból hazánkba utazott s átvizsgálta a budapesti múzeumnak felírrattárát *Romer Floris*, majd *Pulszky Ferencz* támogatásával; a kit különös nagyrabecsülésével *optimus amicusként* emlegetett, s a kinek hírlapi cikkeit is örömmel cizitálgatta. *Desjardins* („a kis franczia“, mint gúnyosan emlegeté) támadását a *Corpus érdekében* megindított *Ephemeris epigrapicában*, 1875-ben élesen visszaverve, tekintélyét teljesen megszilárdította, még a francziák előtt is, a kik különben 1870-beli hírlapi cikkeiért ellene valának hangolódva.

Alig jelent meg 1873-ban a *Corpus III-ik kötete*, már a

¹ Torma Károly: Az alsó-ilosvai római álló tábor vö. Erdélyi Múzeum-egylet Évkönyvei III. kötet 1866. 10–66 lap.

² Római nyomok Erdély északi részéken. U. ott. I. köt. 27–45 l. — Dacia felosztása a rómaiak alatt. II. köt. 1863. 108–114. — Tizenkét római felírat Daciából. U. ott 129–134.

³ Carl Goos: Studien zur Geografie und Geschichte des traianischen Daciens. Program des ev. Gymnasiums in Schaessburg des Schuljahres 1873/4. Hermannstadt, 1874.

Supplementum kiegészítésére biztosítani tudta az előmunkálatokat.¹

A Bécsben *Benndorf* Ottó és *Hirschfeld* O. szaktársai által 1873-ban megindított *Archaeologisch epigraphische Mittheilungen* évfolyamai újabb gyűjtéseket hoztak úgy *Dacia*, mint *Pannonia* felíráttárához s *Goos* Károly segesvári tanár mellett, a ki 1878-ban már elhalálozott, *Torma* Károly oly nyomatékosan tudott fellépni, hogy még a folyóirat ezimét is *Archaeologisch epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich-Ungarn*-ra bővítette ki 1878-tól. Budapestről különösen *Humpel* József és *Fröhlich* Róbert élvezték *Mommsen* bizalmát.

Torma Károly serkentésére 1884-től Király Pállal kezdtük gyarapítani (*Jung* Gyula, *Studnitzka* Ferencz és *Domasewsky* Alfréd külföldiek, valamint *Tocilescu* György bucaresti tanár mellett) azt az anyagot, melyből 20 év múlva, 1893-ra a *Corpus* III. kötetének *Supplementuma Daciából* kitelhetett. Ebben *Daciát* már *Domasewsky*, *Mommsen* legkiválóbb tanítványainak egyike szerkeszté, felölelvén azt a sok helyrajzi újabb felfedezést, melylyel északi *Daciában* *Torma* Károly, középen dr. *Kun* Géza gróf vezetése alatt e sorok írója Király Pállal, majd dr. *Cserny* Béla Gyulafehérvárról, és délen a Romániába eső *Dacia malvensisben* *Tocilescu* gazdagíták *Dacia* helyrajzát.¹

A rómaiak történetéből a tartományi életet s így *Daciát* is magyarázó V. kötet 1885-ben került ki a sajtó alól; míg a központi kormányzattal foglalkozó IV. kötet, habár annak chronológiája „*Prosopographia imperii romani*“ felolvasásaiban is szerepelt — nem látott napvilágot soha. *Mommsen* döntő tekintélyét azonban csak hosszú küzdelmek, olykor keserű polemiák tűzpróbáján és collegáinak gánecsein át érhető el. A rómaiak történetének értékét sem a philologusok, sem a historicusok nem igen méltányolták. Így *Rauke* szerint *Mommsen* esakis a történetírás segéd-tudományaiban vala otthonos.

¹ *Corpus inscriptionum latinarum* consilio et auctoritate Academiae litterarum regiae *Borussicae* editum voluminis tertii supplementum. Inscriptionum orientis et illyrici latinarum Supplementum ediderunt *Theodorus Mommsen*, *Otto Hirschfeld*, *Alfredus Domasewsky*. Berolini apud Georgium *Reinerum* MDCCCLXXXIII.

Ritzsch keveselte forrásismeretét s *Niebuhr*ral szemben az ókor értelmezésében visszaesést látott. Történetíró kollégái, főleg Berlinben csakis *epigraphus*nak minősítették. Nem minden ellenzés nélkül törtek tehát útat nagy művei, mint a *Corpus juris civilis* első kötetét képező *Digesta*, az 1872-vel megindult s 1899-ben 1078 oldalos utolsó kötetével befejezett „*Römisches Staatsrecht*“. 1875-ben *Waitz* György barátja jutván a „*Monumenta Germaniae historica*“ élére, annak rábeszélésére „*Antiquissimi auctores*“ cím alatt a középkori források kritikai kiadását vette kezébe s a kisebb krónikásokon kívül a minket is érdeklő *Jordannest* szintén ő adta ki.

Egyik leghevesebb ellenlábasa s volt lipcsei collegája: *Haupt* Móricz elhalálozván, a berlini *akademia titkárságát* is elnyerte, mi által anyagi helyzete is nagyot javult s az Akademia subventióiban is könnyebben részesülhetett, mint azelőtt. Husz éven át viselvén ezt a fontos tisztet, tartalmas jelentéseivel mindig fokozódó elismerést élvezvén. 1874 5-ben az egyetem rectori méltóságát is viselte s 1873—1882-ig tagja volt a porosz törvényhozásnak is, nem egyszer keltve heves ellenzést, szabadszellemű s az udvar érzékenységét sem igen kimélő felszólalásaival. Itt vívta ki, hogy a *Limes germanicus* kutatását a *Rajná*tól *Bonn* közeléből *Kelheimig*, vagyis a *Dunáig* országos alaptól megindította *Németország a bajor, württembergi, a porosz királyság Baden és Hessen-Nassau* kormányainak bizottságai egy *Sarvey generalis* vezetése alatt működő központi bizottság közt megoszló s katonailag szervezett vasúti örökként sectiókban elhelyezett és foglalkoztatott műszaki személyzet segítségével a legapróbb részletekre kiterjedőleg intéztetik. Az évente 120—150 ezer márkára menő kutatási költséggel s az összes erdészeti, mérnöki és közigazgatási közegek közreműködésével bámúlatos eredményeket ért el a *Limes-bizottság* s a korábbi időkben *Cohausen* ezredes lelkes fáradozásaiból kikerekedett *Limes germanicus két kötetéhez* azóta 15 testes évi jelentést szolgáltatnak a bizottsági jelentések és a külön *Limesblatt*, meg a *Korrespondenzblatt der westdeutschen Zeitschrift für Geschichte und Kunst* cím alatt *Trierben* a vidéki egyesületek közlönyéül kiadott folyóirat közleményeiből, *Hettner* és *Fabritius* szerkesztők.

A *Limes* kutatás hatása elterjedt hozzánk is s a Bécsben megalakult *Carnuntum-Verein* évente ezreket áldoz a *Bormann E.* egyetemi tanár vezetése *Max Groller v. Mildensee*, nyug. ezredes által intézett helyszíni felvételekre s munkálatait díszes Évkönyvekben (*Bericht des Vereins Carnuntum in Wien*) hozza nyilvánosságra.

Ezen a példán felbuzdúlva, kezdtem meg én is a daciai *limes* tanulmányozását, melyről maga Mommsen is nagy örömmel értesült. Nálunk azonban erre a célra *segélyforrás alig kínálkozik*, mert a Múzeumok felügyelősége *csak múzeumi célokra* áldoz, valóban csekély és sokfelé igényelt dotatiójából, s a mi sánczaink vajmi ritkán jutalmaznak leletekkel is. Többi egyesületeink, sőt maga az Akadémia sem számítják szoros értelemben vett feladataik közé a gróf Marsigle Alajos fáradozásai óta 200 éven át szinte feledésbe ment *limes* kutatást. Így tehát várnunk kell, míg nálunk is *akad a törvényhozásban ennek a hazai tudományosságunkra szinte becsületbeli tartozást képező kérdésnek szószólója*, hogy legalább annyit producálhassunk, a mennyivel *Cohausen* Németország figyelmét annak idején Mommsen segítségével felébreszthette.

Miután *Mommsen* politikailag is élénken rokonszenvezett hazánkkal, temperamentumos szónokainkat gyakran emlegette s *Pulszky Ferencz*zel végig benső barátságot tartott, talán a halála által felkeltett általános érdeklődés s vívmányainak, kezdeményezéseinek emlegetése nálunk is nagyobb és megérdemeltebb figyelmet és áldozatkészséget szereznek u. n. római sánczainknak is, melyeket *Mommsen* Ujvidék körül 1856-ban szintén megtekintésre méltatott, s melyeknek vizsgálata a germaniai *limes* előtt foglalkoztatá már az elméket, de a melyeknek pontos felvételét és leírását ki tudja mérhetjük mi meg. Vajha segítségünkre jőne ebben a nagy kérdésben a *Mommsen* emléke iránt érzett általános kegyelet, és hálás elismerés!

TEGLÁS GÁBOR.

Családtörténeti adalékok.

I.

A Szapolyai-család ismeretéhez.

Borić bán unokái Odola, Chalk és Borić a Pozsegamegyében fekvő *Szapolya* nevű birtokukat nemzetségbeli rokonuk, Detmár comes özvegyének Rózának, ennek Golgova nevű birtokáért 1258 előtt cserébe adták. Ezen évben jelenti ki t. i. Róza a székesfehérvári káptalan előtt, hogy Szapolyát két leánya között felosztja. Öregebb leánya Marianna *Csépán fia Tamás* neje; az ifjabbik, Martina *Péter fia Sándorhoz* ment férjhez és 1258-ban még gyermektelen. A mennyiben gyermekek hátrahagyása nélkül találna meghalni, szapolyai birtokrésze a nevezett káptalanra esik ugyan, de Mariannának a kiváltás joga megmarad.¹

E három nő további sorsát nem ismerjük. Csépán fia Tamásról pedig tudjuk, hogy 1263-ban mint a pozsegamegyei Halen (mely minden valószínűség mellett az ugyanazon megyebeli Hvalen-telkével, vagy Hvalkóc-cal azonos) birtokosa, Pozsegamegye alispánjaival (György és Illés-sel) együtt a hírhedt Palyona fia Cseh egyik birtokügyében mint becselő szerepel.²

Vajjon Borić bán fentebbi unokái Rózának egész szapolyai birtokukat átadták-e, vagy vajjon ennek egyik részét maguknak tartották-e vissza? nem tudjuk. A mennyiben Róza az egészét megkapta és Martinának fiai nem maradtak, jogosítva vagyunk egyszer s mindenkorra kimondani, hogy az 1258-tól 1263-ig ismeretes Csépán fia Tamás, Borić bán nb. Detmár leányának, Mariannának férje, a Szapolyai család egyenes őse.

* * *

Csépán fia Tamás egyenes utódait mindeddig nem ismerjük és sajnálattal kell konstatálnunk, hogy utolsó nemzeti királyunk nemzedékrendje genealogiánknak egyik legüresebb lapját képezi. Akadunk ugyan a XIV. század első kétharmadában elég pozsegamegyebeli birtokosra, de egyetlen egyről sem

¹ Wenzel XI. 453.

² Ugyanott 529.

mondhatjuk, hogy Szapolyai és így nem marad egyéb hátra, mint az egészen a XV. század második feléig tartó hézagot egy-két, a hozzávetésen alapuló adattal kitölteni.

1330-ban bizonyos Tamás fia Mihály a pozsegamegyei Gradistye és Osaglin táján birtokol; ¹ erről feltételezhető, mert Szapolya Uj-Gradiska táján fekszik, hogy talán Szapolyai. 1362-ben pedig olvassuk, hogy *Vtelin fia János és Endre fia Demeter* a Pozsegamegyében fekvő Thyssicza és Harayouich nevű birtokokat maguk közt felosztják és határoltatják. ² Miután majd meglátjuk, hogy a Szapolyaiak 1455-ben Tiszovezon birtokolnak, már nagyobb valószínűség szól a mellett, hogy fentebbi két birtokos, kik a tiszovezi és orlyaviczai részeket maguk között felosztják, e család ősei közé sorozandók. Vajjon „Vtelin“ ferdített név-e? nem tudjuk ugyan, de több mint valószínű, hogy alatta az Othello = Odolin = Odilo, vagy a Boric bán utódainál előforduló *Odola* név lappang. Odol(y)a nevű község különben Pozsegamegyében létezett. Odolin mint személynév pedig már 1220-ban fordul elő a pozsegai káptalan egyik kiadványában. ³ 1272-ben pedig a pozsegai káptalan Otholyn fiait, Pétert és Jánost említi. ⁴

* * *

Az első határozott adataira egy 1371-ben kiállított oklevélben akadunk. Ebben az évben kijelenti *Demeter fia: Johannes waywoda de Zapulya* saját úgy mint leányai *Katka* (= a Katalin név összevonása), *Kata'in* és *Klára*, valamint *Katkának* már meg nem nevezhető (mert az okiratban az illető hely ki van szakítva) férje nevében, hogy Pozsegamegyében lévő Borostyán, Vranovez (?) és Hvalkovez nevű birtokrészeit a nevni Tröttel családbelieknek zálogba adta. ⁵

Itt mindjárt ki kell emelnem, hogy a waywoda alatt jelen esetben nem az erdélyi vajda értendő, hanem az, hogy — a mint majd meglátjuk — az egyes családtagok szűkebb hazájukbar „knyézi“, ⁶ illetőleg „vajdai“ (= előljárói) tisztséggel voltak felruházva, valamint ezt ez időtájban másutt is előforduló „Vajda“ melléknevű horvát nemeseknél találjuk. ⁷

¹ Fejér VIII. 3. 443.

² Fejér IX. 3. 314 (Car. Fejérvári Tom III. n. 55. melyet megtekintetem és melyben egy betűvel többet sem találtam.)

³ Hazai okmánytár VIII. 17.

⁴ Wenzel XII. 61.

⁵ Csánki II. 449. Az okirat részletesebb adatait Varjú Elemér úr különös szíveségének köszönöm.

⁶ V. ö. Wenzel XI. 577., hol György kenezus 1268-ban szerepel.

⁷ 1349-ben bizonyos András a Pok nb. Izdenci (Móriczhidai) Simonnak vajdája és predialisa Horvátországban Anjoukori okmánytár V. 346). 1351-

A XV. század közepe táján a Szapolyai-család tagjai a „szapolyai Vajda“ vagy „Vajdafi“ néven szerepelnek, a miből az következtethető, hogy vagy az 1371-ben szereplő Demeter fia János vajdától származnak, vagy pedig, hogy e János oldalrokonai is vajdák voltak, kiknek egyikétől ama bizonyos „Vajdafi“-ak származnak. János vajda — kinek atyja Demeter talán az 1362-ből ismeretes Endre fia Demeterrel azonos — azonban 1371-ben csak három leányáról beszél; ha akkor fia lett volna, biztosra vehetjük, hogy e körülményt el nem hallgatta volna s így a nagyobb valószínűség — ha csak fel nem tesszük, hogy fia 1371 után született, a mi, tekintettel arra, hogy egyik leánya 1371-ben még igen fiatal volt, nem éppen igen valószínűtlen — a mellett szól, hogy a későbbi szapolyai Vajdafiak János oldalrokonaitól származnak. Legyen azonban akárhogy, annyi áll, hogy a család biztos ősei csak a XV. század közepén kezdenek szerepelni.

* * *

A pozsegamegyei Szvinna nevű helység a Szapolyai-család történetében is szerepel és egyik alkalommal felette érdekes genealogiai adatot nyújt. Első ismert urai 1313 és 1315-ben Kudona fiai Tamás, Tomen, Bude és Péter.¹ 1455-ben panasz-kodik Szvinnai Albert nádori jegyzőnek neje *Katalin „filia condam Michaelis Vayvodae de Zapolya ex Vilia consorte Ladislai de Kereztur procreatu“* hogy *Szapolyai László* az ő (azaz Katalinnak) tiszovezi birtokán (Pozsegamegyében) az országos törvények ellenére kastélyt vagyis erősséget emeltetett. V. László király erre 1455 aug. 8-án Pozsegamegyéhez intézett rendeletében felhívja a hatóságot, vizsgálja meg, vajjon Szapolyai Lászlónak és fiainak: *Imre, Miklós* és *Istvánnak* Tiszovácson birtokrészei vannak-e? Katalinnak osztályos rokonai a következők: 1. *Paulus dictus Heer*, 2. *Bartholomaeus Keserű* és 3. *még mások.*²

ben pedig olvassuk, hogy Kamarczai György a kamarczai kerületben fekvő Magyarszenteföld nevű birtokát Hahót nb. Lendvai Miklós, Zalamegye főispánjának eladja. A határjáráshoz beleegyeznek a) Pál fia Iván bennszületett ispán (comes terrestris de eadem), b) Márk fia Petriszló „voivoda de eadem“, vagyis *kamarczai vajda* (Anjoukori okmánytár V. 531). V. ö. Zichy okmánytár VI. 97., hol 1411-ben Tarcha Benedek vajda, Márk és Bereck volt vajdákról van szó; 1430-ban bizonyos Kozma a szávarévi jobbágyok vajdájának nevezi magát (Zichy-okmánytár VIII. 414).

¹ Anjoukori okmánytár I. 321 és 383.

² Országos levéltár DL. 34077 (Dr. ifj. Reiszig Ede úr szíves közlése). — „Heer“ Pálra vonatkozólag talán nem fölösleges felemlíteni, hogy egy *Charuchi Heer Mihály* (dictus) 1368-ban a Mosonmegyében fekvő Köpcsény vár birtokosa (Csánki III. 674) és 1373-ban Pozsonymegye főispánja. Miután ennek családi hovatartozandóságát mindeddig nem ismerjük, feltételezhető,

Ezen okiratból többrendbeli érdekes következtetés folyik. Mindenek előtt látjuk belőle, hogy Demeter fia János után 1455-ben még egy Szapolyai Mihály is a „Vajda“ néven említetik, hogy leánya osztályos atyafiakról szól, miből az következik, hogy a Szapolyaiak nemzetségéből oly családtagok is ágaztak ki, kik nem viselték a szapolyai nevet (van különben egy szapolyai *Fckete Pál* is 1412-ben. — Hazai oklevéltár 358) és hogy Tiszovez, mert nem Szvinnai Albert, hanem neje Szapolyai Katalin a tulajdonosa, határozottan a Szapolyaiak kezén volt.

* * *

IV. Sixtus pápa 1474 jun. 6-án a törökök elleni harc vezérének, Szapolyai Imre szepesi comesnek kérelmére a cisztercita-rend esztergammegyebeli szent Máriáról nevezett sesavnikvári (Szepesmegyében) monostorának 120 aranyforintra becsült évi jövedelmét *az említett comes unokaöccsének: Zwymia István* esztergammegyei clericusnak adományozza. Zwymia István, grófi családból született esztergammegyei kispap jelentette volt a pápának, hogy a cisztercita-rend sesavniki monostorának apátságát Mátyás király a pápa tudta nélkül neki adományozta, kéri tehát ennek érvényesítését. A pápa 1481 nov. 22-én teljesséi e kérelmet.¹

Ki lett legyen Zwymia István gróf?

Miután Imre szepesi comes a Szapolyai — unokaöccse István a „Zwymia“ nevet használja, világos, hogy kettejük között csak anyai rokonság lehetett és így jogosítva volnánk feltételezni, hogy István apát Szapolyai Imre nővérének a fia; e nővérét tehát fel kell keresnünk.

Meg is találjuk.

Előbb láttuk, hogy a pozsegamegyebeli Szvinnai Albert neje néhai szapolyai Vajda Mihály leánya, Szapolyai László és fiai Imre, Miklós és István ellen birtokháborítás ügyében 1455-ben panaszt emel. Első pillanatra tehát tisztában vagyunk a felett, hogy István sesavniki apát, ki magát „grófi“, azaz igen előkelő családból származónak nevezi, nem „Zwymia“, hanem „Szvinnai“ és hogy az előbbiek alapján benne Szvinnai Albert

hogy fentebbi „Heer“ Pálnak talán rokona. Charuch nevű helységet nem ismerünk Pozsegamegyében. E megyében van 1428-ban egy Chwrowcz helység, mely a Szapolyaiak kezén volt Borostyánhoz tartozott. Teljesség okáért azonban még kiemelendő, hogy 1394-ben bizonyos Michael dictus Her az alsó-lendvai Bánfiak Újfalú nevű zalamegyei birtokát pusztította. Ez ügyben kétszer idézték őt a hatóság elé. Egyszer a zalamegyei Sarud-on, hol tisztartó volt, máskor saját birtokán, Redych-en tartózkodott (Zichy-okmánytár VI. 29. 31.) Sarud nem más, mint a mostani Sárd. „Charuch“ és „Sarud“ között van némi fonetikai rokonság és a mennyiben azonosok, arra lehetne következtetni, hogy itt a főispán fiával van dolgunk.

¹ Tört. Tár 1899. évf. 8. 247.

és szapolyai Vajda Katalin fiára ismerünk. Anyja tehát nem csak azért, mert László is Tiszovezon birtokol, ennek közeli rokona, hanem azért is, mert fiát Szapolyai Imre unokaöccsének nevezi.

Az 1455-ben szereplő László, ki szintén a „Vajda” nevet használta, úgy hiszem Jánosnak a fia, csak hogy az ezt bizonyító okirati adatot e perczben nem találom. Ha „Vajda” a család állandó neve lett volna, azt hiszem, hogy fiai Imre és István ezt el nem ejtették volna, mert ez bizonyos, hogy ők csak a „Szapolyai” nevet használták. E Lászlónak csak négy gyermekét ismerjük: 1) Orsolyát, ki Balog nb. Derencsényi Imre bának († 1493.) a neje, 2) Imre, ki 1457-ben Hunyadi János tisztje; meghalt fiutódok hátrahagyása nélkül 1487-ben. Neje Akos nb. pelsőczy Böbék Imre vajda leánya Orsolya, 3) Miklós, ki 1455-ben szerepel, 4) István († 1499.), kinek első neje Orsolyának unoka-húga, Homonnai Simon leánya (Orsolya nővére: Akos nb. Vámosi Zsófia, Homonnai Simon neje) stb.

Miután tudjuk, hogy II. Pius pápa 1459 ápr. 10-én „Emérico literato filio quondam Ladislai Waywode de Zapulia”, Mátyás király kinstartójának és az összes sókamarák grófjának hordozható oltárt engedélyez,¹ be van bizonyítva, hogy Szvinnai István nem Imre nővérenek a fia, mert anyja Katalin nem Lászlónak, hanem szapolyai Vajda Mihálynak a leánya, Szapolyai Deák Imre pedig Lászlónak a fia. De mert úgy Mihály, mint László a „vajda” melléknevet viselik és Szvinnai István a pápa Imre unokaöccsének mondja, a genealogiai kapocs egyelőre csak abban lelhető fel, hogy úgy Mihályt, mint Lászlót egy és ugyanazon atyától leszármazottaknak vesszük. Ha tehát a fent említett hozzávetésünk beválik, megkapnók a következő stemmatörédeket:

I.			II.	
? Endre			Odolin	
Demeter 1362.			János 1362.	
Szapolyai János vajda 1371.			?	
Kátka 1371. Katalin 1371. Klára 1371.			Szapolyai János	
Kátka 1371. férjes.	Katalin 1371. hajadon	Klára 1371. hajadon	Vajda László 1455 † 1459 előtt.	Vajda Mihály † 1455 előtt neje: Vilia
Deák Imre † 1487. neje: Akos nb. Böbék Orsolya	Miklós 1455. nejei: 1) Homonnai Simon leánya 2) 1486 Tescheni Hedvig † 1521	István † 1499.	Orsolya férje: Balog nb. Derencsényi Imre † 1493.	Katalin 1455 férje: Szvinnai Albert 1455. Szvinnai István 1474. 1481. sesavniki apát.

a királyi ág egyenes őse.

¹ Theiner II. 323.

E helyen ismételten hivatkozom arra, hogy Endre fia Demeter 1362-ben Tiszovezon birtokol és hogy úgy Szapolyai Mihály leánya, mint Szapolyai László 1455-ben tiszovezi birtokos.

* * *

Grotefend 1889-ben megjelent, a sziléziai fejedelmek nemzedékrendjét tárgyaló munkájában (Tafel IX. nr. 19.) találjuk, hogy II. Lajos, Liegnitz és Brieg hercege († 1456 ápr. 30-án) első neje: 1409. aug. 14. előtt „*Hedwig v. Zápolya, Gräfin von Trentschin* [† 1414.]. Második nejét (I. Frigyes brandenburgi választó fejedelem leányát Erzsébetet) 1420 jan. 13-án vette el. Grotefend idevágó forrásai e perczben nem állanak rendelkezésemre (pl. Lehnurkunden I. 357. II. 500.), nem is mondhatom, vajjon ezek az idézett Hedviget tényleg „Szapolyai“-nak és trencsényi grófnőnek nevezik-e, vagy ez csak Grotefend kombinációján alapszik-e? Annyi áll, hogy ugyanezen II. Lajos hercegnek nővére Margit, briegi hercegnő, Zsigmond magyar királyllyal egybekelt, a miről más helyen már értekeztem¹ és hogy igen valószínűnek kell találnunk, hogy Lajos neje is magyar származású hölgy volt. Arról azonban, hogy a Szapolyai család már 1409 körül Trencsényt bírta volna, nincs tudomásom; én úgy hiszem, hogy Trencsén akkor a lengyel származású Stibor vajda családjának kezén volt. Grotefend állítása megérdemli, hogy behatóbb kutatás tárgyát képezze. II. Stibor leánya Katalin 1431-ben II. Premiszló tescheni s nagyglouai hercegnek jegyese volt és így talán több mint valószínű, hogy Grotefend a fentebbi Hedviget, kit forrásai talán a trencsényi „comes“ (= főispán) leányának neveznek, a Szapolyai család tagjának veszi; hisz Szapolyai Istvánt is „Graf von Trenczin“-nek nevezi.

* * *

Szapolyai I. János magyar király születési éve tudtommal nincsen apodiktikus bizonyossággal megállapítva. Budai mondja, hogy a régi írók „nem egyeznek meg benne, mikor született. Némelyek azt mesélik, hogy ő 1490. esztendőben lett volna a világra . . . de bizonyosabb és hihetőbb az, hogy ő 1487. esztendőben született“. Budainak ezen csak valószínűségen alapuló évszámát, úgy látszik, a későbbi írók bizonyosnak vették. Nézzük már most, vajjon van-e János születési évére vonatkozólag valamely okirati támaszpontunk?

Estei Herkules, ferrarai herceg 1486. okt. 16-án magyarországi követét, Valentini Caesart a nápolyi ügyekről tudósítja

¹ Századok 1889. évf. 772. old.

azon meghagyással, hogy azokat Mátyás királylyal és Beatrix királynéval közölje. Többiek között írja a követnek, hogy az október 3-án kezéhez jutott levél értelmében Don Francesco, az ő kedves rokona, nem jól van, a mennyiben őt betegsége nagyon gyötri és egészségének helyreállítására valami nagy remény nincsen.¹ Ugyanazon évi december 22-én azonban már írja Valentini követ Herkules ferrarai hercegnek, hogy Mátyás király Ferencz herceg halálát Beatrix királynéval azért nem tudatta, mert éppen akkor a királynak egyik főkapitánya, István comes, a nádor fivére, lakodalmát ünnepelte, melyet a királyi pár ilyen szomorító hírrel nem akart háborítani. 1487 febr. 5-én pedig írja, hogy a királyi pár nevezett István comes lakodalmára 1000 arany értékű ajándékokat adott.²

Ezen adatok két irányban felette érdekesek.

Mindenek előtt ki kell emelnünk, hogy Herkules ferrarai herceg neje Eleonora, Beatrix királynénak nővére volt. A mi pedig az itt említett Ferencz herceget illeti, az nem más, mint Beatrix királyné édes fivére.³ Ferencz (született 1461-ben), a Nápolyban lévő Gargano hegyvidékén fekvő Monte San-Angelo nevű helység ura, kinek elhalálózási évét sem Imhoff, sem Hübner, sem Moréri nem ismerte. A fentebbi adatból már most tudjuk, hogy az aragoniai-nápolyi királyi család e sarja 1486. második felében halt meg.

Az említett lakodalomra vonatkozólag pedig kiemelendő, hogy 1486-ban Szapolyai Imre volt a nádor és hogy az itt említett vőlegény nem más, mint ennek fivére Szapolyai István. Ez utóbbiról Budai azt mondja, hogy első felesége Homonnai Simon leánya, kitől Margit és Veronika született; második neje pedig Hedvig, a tescheni herceg leánya, kitől maradtak János, György, Magdolna és Borbála. — Hedvig tescheni hercegnő (a fentebb említett II. Premiszló leánya) Grotefend szerint 1483. aug. 11-én férjhez ment „Stephan v. Zapolya, Graf von Zips und Trenczin“-hoz. Fentebbi adatunk alapján kimondhatjuk, hogy a sziléziai kutatónak ezen állítása el nem fogadható. A ferrarai követnek jelentéséből kitűnik, hogy Hedvig és István egybekelése 1486. decemberére esik. Ebből pedig következtethető, hogy azon írók állításai, melyeknek értelmében Szapolyai János király születési éve 1487-re esik, ha nincs is okiratilag megerősítve, kétségtelenül több mint valószínű.

¹ Mátyáskori diplom. emlékek III. 191.

² Ugyanott 230. 257.

³ V. ö. ugyanott 243.

II.

„Baxat imperator Turchorum.“

Pál fia Gergely esúti prépost egy szolgálatában lévő fiatal embert — bár csak hirtelen haragjában — annyira megvert, hogy ez 15 nap alatt meghalt, minek következtében a prépost a pápától a szelidség hiányából származó egyházi szabálytalanság alól felmentést kért és ezt 1467. januarius 2-án meg is kapta. Az erről szóló, a pápához intézett folyamodványban Gergely azonban nemcsak esúti prépost, hanem egyúttal „*curie fidelissimi vestre sanctitatis filii Baxat imperatoris Turchorum magister*“¹-nek neveztetik. Hogy ki lett legyen a pápának ezen leghívebb fia Baxat, a törökök császára, kinek udvarmestere a esúti prépost², ezt a következő sorokban akarjuk kikutatni.

* * *

Hazai forrásaink² a török uralkodó család — az Ozmanidák — egyik tagjáról tesznek említést, kit otthon megvakítottak, mire Zsigmond király idejében Magyarországra jött, itt megnősült és családot alapított. Forrásaink *Murad* bégnek nevezik; neje *Aynes*, fiai: *Csalapja Dávid* és *Orchan bég*; leánya „Császár“ *Katalin*, kinek férjei 1) salgói Török Pál, Hunyadi János tisztviselője, 2) lipthói és geszteli Nagy János. — Orchan 1488-ban még élt, de 1495 előtt már meghalt; Csalapja Dávid 1456-ban már nem él. A két fivér esetleges utódairól hazai forrásaink mit sem tudnak.

A beköltözött török herceg neve azonban nem Murad, mint ezt forrásaink állítják, hanem, a mint ezt Thúry József dr., a Századok 1893. évf. 839—849. old. állítja, *Szandsi bég*, I. Murád török császár fia, I. Bajazetnek pedig a fivére. A két fiúról a rendelkezésünkre álló adatok oly keveset szólnak, hogy életükből alig ismerünk valamit. Orchannak, bár még 1488-ban is élt, csak puszta nevét ismerjük. Csalapia (=a török *Cselebi*) Dávid politikailag is szerepelt, a mennyiben a lengyel Dlugoss tudósítása szerint 1451-ben Lengyelországban keresztül Törökországba ment, hogy megkísértse trónrajutását. Csakhogy ez nem sikerült, mire Magyarországra visszatért. Mi azonban a közügyek terén kifejtett tevékenységének már korábbi nyomára is akadunk. Albert király t. i. utasítja Szondon 1439. okt. 9-én bátmonostori Töttös László kincstartót, hogy a kúnok és jászok

¹ Mon. rom. episc. Vesprim. III. 187.

² Hazai okmánytár I. 355—380. V. 228.

adóiból „illustri David Chalapie imperatori Turcorum“ 1000 aranyforintot, a hátralevő 1000 forintot pedig Tallóczy Matkó báznak „per ipsum pro conservatione status ejusdem Chalapie imperatoris dispensandos“ fizessen. Ugyanazon évi nov. 4-én parancsolja Erzsébet királyné ugyanazon kincstartónak, hogy „fidei nostro Chalapia, alias imperatori Turcorum“ részére fizetést teljesítsen. Töttös László azonban nem volt pontos fizető, mert Dávid 1439 nov. 5-én Rezke nevű helységből siralmas levelet intéz hozzá, melyben őt arra emlékezteti, hogy azon 15 nap, melyeknek lefolyása alatt kellett volna fizetését megkapnia, — a mint ezt a királyné parancsolta — már lejárt, hogy az újabb határnap is elmúlt, a nélkül, hogy fizetését megkapta volna s hogy ennek következtében őt arra kéri, hogy a királyné szigorú parancsát teljesítse. Figyelmezteti a kincstartót arra, hogy embereivel együtt kénytelen idegen birtokokban és idegen házakban nyomorogni s hogy fizetése nélkül az ország szolgálataira mit sem tehet. Tudassa tehát vele határozatát, mert ő minél előbb ura után akar sietni. A levél aláírása a következő: „David Chalapie imperator Turcorum“, pecsége pedig keleti köríratot mutat. 1440 febr. 1-én pedig a bodrogmegyei Bátmonostoron találjuk, hol Töttös Lászlót 1000 forint zsold kifizetéséről nyugtatja. Neve: „Nos David filius Chalapie dominus et imperator Turcorum.“ Pecsétje paizsban kiterjesztett szárnyú, jól stilizált, balra néző sast mutat, a mely körül kettős körben keleti betűkből alkotott körirat nyomai látszanak¹.

Saját leveleiből tehát kitűnik, hogy atyja nem Szauksi, hanem Cselebi vagyis magyarosan Csalapja. Esetleges utódaira okiratainkban mindeddig nem akadtunk. Hogy 1456 május 4-én már nem élt, már fentebb jeleztük.

* * *

1476-ban bizonyos Ottman Bajazet az alsó-ausztriai Perchtoldsdorf ország-fejedelmi gondnoka, vagyis landesfürstlicher Pfleger-je; később ugyanezen minőségben működik a Bécs melletti Badenben levő császári kastélyban. Pecsétjén félhold és négy csillag látható; körírata pedig: „S. BAJZET OTTMAN TURCORUM IMPERATOR“.²

A körirat magyarázata a fentebbiekből adható. Ha a Magyarországra bevándorolt Cselebi nevű Ozmanida herezeg utódai, bár már keresztények voltak és meglehetősen szerény vagyonnal rendelkeztek, mégis a szultáni, vagyis az „imperator

¹ Zichy okmánytár VIII. 670., 671., 672. IX. 1.

² Chmel, Monum. Habsburg. II. 588. 626.

Turcorum“ czímet használták, nem szabad azon esodálkoznunk, hogy Bajazet ur, ki szintén az Ozmanidák vagy Ottomanok családjából való ember volt és még török nevét is megtartotta, magának a „törökök császára“ czímet tulajdonította.

1488 nov. 26-án tanusítja a pesti plébános, hogy a bevándorolt török császár leánya Katalin végrendelkezik. Atyja szerint: „Morath beeg imperator Turcorum de domo Othmanorum“.¹ Miután a fentebbi Bajazet az Ottman melléknevet viseli, magát a törökök császárájának nevezi, ezímerében a félhold mellett keleti köriratot használ és az időszámítás ezt egyáltalában nem ellenzi, azon nézetnek adok kifejezést, hogy ezen Bajazet nem az Ozmanidák valamelyik eddig ismeretlen mellékágából származó és Ausztriába költözött török herceg, hanem azon Baxat imperator Turchorum nevű herceggel azonos, kinek udvarmestere a csúti prépost 1467. jan. 2-án ama bizonyos pápai felmentést kapta. Ebből pedig azon kényszerítő következtetés folyik, hogy Baxat imperator, vagyis az 1476-ban Ausztriában működő Bajazet Ottman a magyarországi Cselebi-ág egyik sarja.

Családtörténelmi levezetése talán nem is oly nehéz, mint első pillanatra látszik.

Nincs kizárva, hogy ő Cselebinek harmadik fia; de ezt azért nem tartjuk valószínűnek, mert a fent idézett okiratok, melyek a Cselebi-gyermekek birtokviszonyaira vonatkozó részletes tanuvalomásokat tartalmaznak, e harmadik fiút nem említik. Cselebi második fia, Orchán 1488-ban még élt, és minden valószínűség szerint akkor Magyarországon tartózkodott, tehát nem igen valószínű, hogy fia — ha volt — atyja életében Ausztriába költözködött volna.

Tekintettel azonban arra, hogy Dávid sokkal kiválóbb szerepet vitt, mint Orchán, hogy 1456-ban már nem élt, hogy magyar földesúr volt, a legnagyobb valószínűség a mellett szól, hogy azon Bajazet „török császár“, ki 1467-ben Magyarországon szerepel és oly tekintélyes férfi, hogy a csúti prépost az ő udvarmestere, nem más, mint Dávid fia. Hogy kilencz évvel később és még azután is ausztriai szolgálatban találjuk, nem változtathat a dolgon. E szolgálat esetleg Mátyás királynak osztrák érintkezéseivel is állhatott összeköttetésben.

III.

Hunyadi Mátyás király anyjának elhalálozási éve.

Horogszegi Szilágyi Erzsébet elhalálozási évét apodiktikus bizonyossággal nem ismertük. Mindedig csak megközelítőleg

¹ Hazai okmánytár I. 375.

határozták meg és ennek alapjául fiának, Mátyás királynak 1484 nov. 11-én kiállított okirata szolgált, melynek erejével Corvin Jánosnak azon birtokokat adományozta, melyek anyjának, Erzsébetnek halálával reá szállottak.¹ Miután az adományozás november 11-én történt, jogosúlnak érezte magát a kombináció arra, hogy Erzsébet halálát majdnem biztossággal 1484-re tegye.

Erre már most a következő adat határozott választ ad.

Kálmáncsai Domonkos székesfehérvári prépost a pápának írja, hogy a fehérvári egyháznak már emlékezetelőtti időktől fogva bizonyos jószágai voltak, melyeknek egy része a prépostot, a többi két rész a káptalant illette; szokásos volt továbbá, hogy a prépost mindazon adományoknak egy harmadát kapja, melyek úgy az élők, mint a végrendelezettek részéről az egyházra szálltak. *De midön tavaly (superiori anno) a székesfehérvári templomban, melyben Mátyás magyar király anyjának t ste örök nyugalomra helyeztetett,* nevezett prépost az elhaltnak lelkiüdvéért misét mondott és épen akkor e czélra 400 forintot és számos viaszgyertyát hoztak, a káptalan tagjai, a mise végét be sem várva, megrohanták az oltárt, elrabolták a 400 forintot és a viaszgyertyákat és azt állították, hogy a prépostot ebből mi sem illeti, mert ez már 40 év óta így szokásos. Kéri tehát a pápát, utasítsa a káptalant, hogy a király anyja elhalálózása alkalmából az egyháznak adományozott 400 forintból az öt illető harmadrészét neki visszaadja. A pápa e kérést 1484 okt. 30-án teljesítette.

Ebből tehát kiviláglik, hogy *horogszegi Szilágyi Erzsébet 1483-ban halt meg és hogy tetemét a székesfehérvári egyházban temették el.*² Hogy mikor, vagyis mely napon küldte el a prépost a pápához intézett folyamodványát, nem tudjuk; de miután ezt a pápa 1484 okt. 30-án elintézi s a prépost benne a király anyjának elhalálózását és a bizonyos misét a „múlt” évre helyezi, biztosra vehetjük, hogy fentebbi chronologiai meghatározásunk teljesen helyes.

¹ Teleki XII. 271.

² Mon. rom. episc. Vespr. III. 293. 294. (Theiner II. 499.)

IRODALMI SZEMLE.

Byron életrajza.

Lord *Byron*, von Emil *Koeppe*l, Professor an der Universität Strassburg.
Berlin, E Hoffmann et Co 1903. (Geisteshelden, Band 44.) S. 260. Mk. 3.60.

Egy tüneményes lángész, a minőt Isten csak jó kedvében teremthet, bámúlatos munkaerővel, óriási termékenységgel, — a mellett egy daczos, kihívó, az egész világgal szembeszálló, az egész világot kigúnyoló természet, — s végül a népek szabadságának barátja, rajongó híve, vértanúja: ez volt lord Byron, a Don Juan és Manfred költője. Byron hozzátartozik a XIX. század atnoszférájához; ő vitte be e század egyik fontos elemét, a *pessimismust*, az emberiség gondolkodásába, ő adott utólérhetetlenül remek kifejezést a század blazirt, skeptikus, mindent kigúnyoló fölfogásának. Ha minden nagy költőre — Dautére úgy, mint Goethére, Heinére úgy mint Petőfire — áll az, hogy csak azt foglalta versbe, a mit átélt, költeményei mind vallomások: senkire nem áll nagyobb mértékben, mint Byronra, a ki mindenütt, minden művében, a maga ezeralakú, örökké változó s végeredményében mégis mindig azonos egyéniségét nyújtja, önmagát éneklé, elannyira, hogy a *Childe Harold* utóbbi énekeiben egyenesen el is veti az álarcot, s mint saját élményeit, benyomásait, tapasztalatait adja elő, a mit az első énekekben mint Herold lovag úti kalandjait kezdett el elbeszélni. Önmagával, saját vízióival találkozunk *Manfredban*, a saját, frivol, léha, könnyelmű, gyorsan hevülő, galáns kalandokra mindig kész, olykor ragyogó érzelmekben áradozó, bámúlatos világ- és emberismerettel rendelkező *énje* mosolygó elénk legnagyobb terjedelmű s legnagyobb hírvű művéből: *Don Juan*-ból. Ha ezeket olvassuk, — s olvasnunk kell, kitérnünk előlük nem lehet, ezek hozzátartoznak korunk műveltségéhez (s hála Istennek Byron kiválóbb műveit mind olvashatjuk már nyelvünkön.¹

¹ Magyarra fordított művei: *Don Juan* (f. Ábrányi Emil), *Manfred* (f. Ábrányi E.), *Chilloni fogoly*, *Parisina*, *Stanzák Augusztához* (f. Szász Károly), *Lara* (f. Radó Antal), *A kalóz* (f. Kacziányi Géza), *Kain* (f. Győry Ilena és Mikes Lajos.)

is, jó magyar fordításban), — akkor olvasnunk, ismernünk kell Byron életrajzát is, mert minden egyes műve a legsubjectivebb alkotás, mindenik összefügg életével, mindenik egy-egy kiszakított lapja életrajzának.

Koeppelel fönt czímzett életrajza e czélra tesz kiváló szolgálatot. Megismerteti velünk a költő életét, feltárja előttünk a lelkének összes rugóit, vonásait, hogy így bevilágítson műveinek műhelyébe. Előadása nemes, egyszerű, közvetlen. Byron apai és anyai ágról egyaránt *erblich belastet*, vagyis terhes és káros örökséggel jött a világra: atyjától örökölte a könnyelműséget, laza erkölcsi felfogást, csapodárságot, kicsapongó életmódot, — anyjától a mértéktelenül heves, egészen a pillanat hatása alatt álló, származására dőlyfös természetet, a kesernyés hangulatot. Anyjának heves, szeszélyes természetétől kis korában sokat kellett szenvednie; ehhez járult láb-baja, a mi ügyetlen orvosi kezelés folytán még fokozódott s Byronra nézve egész életén át kimondhatatlan gyötrelmek forrásává vált. A daliás termetű, szép arcú ifjúnak, az előkelő származású gazdag lordnak egész életét megkeserítette jobb lába sántasága. S csak szerencsétlen házasságának kellett még hozzájönnie, hogy egész életét megmérgezettnek tartsa, hogy mint az üldözött vad, rohanjon el (1816-ban) szülőföldjéről, a melyet soha nem látott többé, s a mely egész életében kíméletlen ridegséggel fordult az ember és költő ellen egyaránt, de a melynek ő gúnyban és mérges megjegyzésekben mind e bántalmat busásan visszafizette. Ám ha léleknyugalomban, boldogságban sokat vesztett az ember, a vesztéséért kárpótlást nyert a költő, mert, mint szerzőnk mondja, kétségtelen, hogy a sors pörölye, a mely létének épületét szétrombolta, a költő géniusza előtt megnyitá fogházának ajtaját. Idegen földön: a genfi-tó partján s főképen Olaszország szép ege alatt egész esomó új témát talált s öntött formába. Hazájából való távozása, az ott szenvedett erkölcsi vereség ránézve a költői dicsőség diadalútja lón, hazája kezdő költőjéből az egész művelt világ ünnepe lett. Mindazon költeményei, a melyeknek világhírét köszönhetette, a külföldön keletkeztek, a külföldön találta meg azokat a hangokat, a melyek az egész világ figyelmét feléje fordították.

Koeppelel 15 fejezetben tárgyalja költőnk életét és irodalmi működését. Mindenütt ismerteti az egyes költői művek keletkezési viszonyait, a forrásokat, a melyekből Byron merített, a mintákat, a kiket tanulmányozott, vagy a kiknek többé-kevésbbé hatása alatt állott; elemzi költői műveit, kiemeli azok hatásának titkát s ezzel kapcsolatban sorban megismertet bennünket Byron költői, aethetikai, vallásos és politikai nézeteivel, igyekszik megtalálni a vezérlő gondolatot lényének örökké változó, egymásnak ellentmondó megnyilatkozásai közt, igyekszik jellemének mysteriumát megfejteni.

Fejtegetései mindenütt megnyugtatók, elfogadhatók. Szerzőnk teljes mértékben ismeri a Byron-irodalmat, figyelemmel kísérte az újabban felszínre került adatokat, vizsgálódásokat, s azokat értékesítette. Költőnk változatossága lényege képezi alapját változatos, minden színben játszó költészetének; nyugtalan, zaklatott lelkéből fakadnak elragadó szép versei. Ő, mint egy zivatar, keresztülszáguldott a világon, kíméletlenül, tiszteletünknek és csodálatunknak sok tárgyát megrengetve, megtépászva, de sok elavult dolgot is elseperve, új, tágas kilátásokat nyitva. De a változások, ellenmondások közepette is életének legfontosabb kérdéseiben: a vallásos, politikai és irodalmi kérdésekben ritka következetességet és állandóságot tanúsít, úgy, hogy az örökös változást nála inkább álareznak kell tekintenünk, a melyet valódi gondolatai eltitkolására öltött fel, — vagy az emberek ingerlésére, boszantására irányuló eljárásnak. Ha ragyogó lyrájával, szindús leírásaival, érdekes elbeszéléseivel hódolatra kész mint költő, mint a szabadság rajongó barátja, mint a görög szabadságharcz áldozatkész híve, a ki e szent ügyért életét tette kockára s annak vértanúja lett: legmélyebb tiszteletünket érdemli.

Koeppel szép életrajzát Byron műveinek időrendi jegyzéke, bibliographiai adalékok, végül névmutató rekeszti be; elől a költő heliogravür képe díszíti.

Dr. Rácz Lajos.

A legújabb olasz irodalomtörténet.

Polcarpo Petrocchi: La lingua e la storia letteraria d'Italia, dalle origini fino a Dante. Roma, Ermanno Loescher et Co. 1903.

Tavaly halt meg ötvenéves korában Olaszországnak egyik legkiválóbb nyelvtudósa, Petrocchi. Most két éve a *Rivista d'Italia* júniusi és novemberi számában olvastunk tőle egy tanulmányt „*Del numero nel poema dantesco*” czímmel. Azóta nem találkoztunk a nevével, csak a múlt héten, a mikor „*La lingua e la storia letteraria d'Italia, dalle origini fino a Dante*” cz. könyvét megkaptuk.

Ez a könyve, fájdalom, nem teljes egész. Csak Danteig haladhatott; a költő életrajzát 1302-ig írhatta meg és miután a „Capitoli del Commune”-ből közölte a mondott év januárius 17-ikéről kelt ítéletet, nem folytathatta tovább. „Hogy azután mi történt, azt majd meglátjuk”. Mikor e szavakat leírta, a halál kicsavarta kezéből a tollat. Szülőföldjén, a kis Cireglióban szokta tölteni a nyári szünidőt, ott egy népiünnepélyen egyszerre holtan rogyott össze. Ehhez fogható csapás nem érte mostanában azt a szegény falut sem, mert legnagyobb jóltevőjét vesztette el Petrocchiban. Cireglio neki köszönhetette, hogy jó ivóvíze van, mert Petrocchi a békéről írt pályamunkájáért nyert díjat a falunak adta erre a célra.

1516 óta, mikor az első olasz nyelvtant a dalmát Fortunio kiadta, Corticelli és Fornaciari nyelvtanait is számítva, olyan népszerű, jó kézikönyvet senki nem írt. Az ő nyelvtanait használják a legtöbb iskolában. Alapos szaktudás, egyszerűség és a nyelv tisztaságát féltő gond jellemzik. Különösen attól féltette a nyelvet, hogy a helytelen kiejtéssel kiforgatják a maga valóságából. Ezért megkövetelte, hogy a kiejtést pontosan jelöljék meg az iskolai könyvekben s így lehetőleg egységessé tegyék az egész félszigeten. Reformjai ebből az aggodalomból erednek. Az olaszban kevesebb a betűk száma, mint a hangoké, úgy, hogy Tommaseo nem ok nélkül nevezte el az olasz ábécét „a latin ábécze szegénységének“, mert míg a francia 25, az angol és német 26, a spanyol 27, az arab 28 betűt használ, addig az olasz 21-gyel kénytelen megelégedni, mint a latin; de sokan még ezt is sokalják, mert Firenzuola pl. azt szerette volna, hogy 16 betűje legyen, mint régebben. Új jegyekről kell tehát gondoskodni, de Petrocchi nem akart rászorúlni az idegen nyelvek ábéczejére, mint Trissino, a ki „Epistola“-jában a görög *e* és *ó* betűket akarta átültetni az olaszba, a zárt *e* és *o* hangok megjelölésére, hanem a meglévő betűkészletből vette át az új jegyeket, némi alakváltozással. A zárt *e* jelzésére meghagyja a rendes *e* betűt, a nyílt *e* jelzésére szintén ezt a betűt alkalmazza, de a betű felső félkörének felnyitásával; a nyílt *o* hangot olyan *o*-val jelzi, mely felülről nyitott; a kemény *sz* hangra a rendes *s* betűt, a lágyra az *f*-hez hasonló (*ſ*) jegyet; továbbá a kemény *z*-t a rendes *z*-vel, a lágy *z*-t pedig a francia *cedille* jelével ellátott *z*-vel jelölte.

Ujtásait következetesen keresztülvitte Iskolai és Általános Nagy Szótáraiban is. Nem kevésbé pedánsáig menő gondról tanúskodik ez a nyelv- és irodalomtörténete, a melyet egyik barátja, M. *Menghini*, Marino jeles életrajzírója rendezett sajtó alá. Az I. fejezetben a neolatin nyelvek és irodalmak keletkezését tárgyalja. Itt valósággal remekelt a nyelvtudós, a ki teljesen uralkodik az anyag felett s játszva bánik el a problémákkal. Könnyedén társalogva oldja meg a legnehezebb kérdéseket. Az olasz nyelv átalakulási folyamatáról szólva, mikor arról beszél, hogy miként szakadt el a köznyelv a classicus latintól, a változásra példaként Ovidiusból (Met. II, 1) ezt a sort idézi:

Regia Solis erat sublimibus alta columnis.

Olaszra fordítva ma szószerint így hangzik:

La reggia del Sole era alta per sublimi colonne.

A latin és olasz nyelv közti vérrokonság bizonyítása végett eszközlött kétnyelvű prózai és költői szemelvények közül felhozza ezt a jól ismert verset:

In mare irato, in subita procella
 Invoco te, nostra benigna stella.

A két nyelvben csak annyiból áll az egész különbség, hogy a latin *invoco* az olaszban *invoco* lett.

Aligha esalódunk, ha ezt a részt tartjuk a legsikerültebbnek minden tekintetben s mindjárt utána a II. fejezet köti le figyelmünket a legendák és látomások, valamint a kiválóbb középkori bölcsészek jelentőségének rövid, találó méltatásával.

A II. fejezetben a középkor műveltségi viszonyairól ad szemléletes képet. Részletesen foglalkozik a francziával, mely az olasz irodalom fejlődésére nagyban befolyt. A provencei költészet tárgyalásánál felhasználja Diez, Lasson és Restori idevágó műveit. Különös figyelemben részesíti azt a négy dalmot, (Bertrand de Born, Giraldo di Bornelh és Arnaldo Daniello, valamint később a 193. lapon Sordello költőket), a kiket az Isteni Színjáték is megörökített.

A III. fejezet az olasz nyelvet megelőző irodalmakat ismerteti. Külön fejezetet szán a francia fabliaux-nak, a lyrának, oktató költészetnek, encyklopediáknak; bőven tárgyalja a Rózsa regényét, De Meungöt, a kit Gaston Paris a középkor Voltairejének nevezett. A „szerelmi törvényszékek-“ről Diez és Rajna felfogásával ellentétben, azt vitatja Petrocchi, hogy azok tényleg megvoltak; tagjaik, a hölgyek becsületbirákként szerepeltek az ily kérdések eldöntésénél, hogy közellakók, vagy távollevők közt támad-e könnyebben szerelem, hogy szerelem és házasság összeférhetnek-e egymással.

Eddig tart a bevezető rész.

A 89. lapon a XIII. század politikai és társadalmi viszonyait fejtegeti; külön fejezetben szól a konstanciai békéről II. Frigyesig, a ki maga is művelte a trobadorok költészetét és könyvet írt a sólyomvadászatról. II. Frigyeset szintén külön fejezetben méltatja. Majd a Hohenstaufok kihalásának tárgyalása után az Anjoukkal foglalkozik. Az V. fejezet IV. Kelemen halálától az első jubileumig terjedő idő fontosabb eseményeit sorolja fel. A VI. fejezet a szép-művészetekről, szokásokról, vallásos intézményekről szól. A könyvnek szintén egyik nagyon kedves részével van dolgunk. Assisi Szent Ferenczről, a Nap énekének rejtélyes írójáról, a kolduló barátokról, flagellánsokról élethűbb képet alig lehet festeni. A VII. fejezet az olasz irodalom eredetét fejtegeti. Itt foglalkozik Marco Poloval, a híres utazóval, a ki Petrocchi szerint valószínűleg Dantéval is beszélt és a Divina Commedia költője Polotól hallhatott a déli félgömbnek arról a négy csillagáról, melyeket „az első emberpáron kívül mások nem láttak soha“. (*Purgatorium* I, 13—27.)

Az olasz népnyelv legrégebbi terméke gyanánt Vacqueiras-nak

provencai és genovai tájnyelven írott versét mutatja be, melynek kezdősora:

Jujar, to provinzialesco.

A vallásos rajongás legérdekesebb alakja, VIII. Bonifácus konok ellensége, Jacopone da Todi-ról szólva, szerző azt állítja, hogy Dante őt bizonyosan ismerte és olvasta verseit, de — úgymond — „arra nem tartotta érdemesnek, hogy beszéljen róla; nem említi a nevét soha, pedig szívesen meg szokott emlékezni bárkiről is, a ki érdemes volt a hírnévre“. Tájnyelven író költőik közt veronai Giacomino-ról megállapítja, — s ebben egyetért vele a legtöbb dantista, — hogy Danténak előfutára volt, alexandrinusokban írt „Égi Jeruzsálem“-ével és „Pokoli Babiloniá“-jával. A „Lauda spirituale“ szerzősége dolgában ő is osztja Cipolla, Biadene és Gaspari föltevését.

Cecco Angiolieriről, akinél elvetemültebb korhelyt az egész világirodalom sem igen mutathat fel, a ki csak „az asszonyt, a korcsmát meg a koczkát“ ismeri el oltári szentségnek s apja és anyja elpusztulásáért imádkozik, — szerző nem ismeri el jelentékenyebb költőnek. „Eredetiségén legföljebb mosolygunk, de az a mosoly, alapjában véve, nagyon fanyar“.

A VIII. fejezet az úgynevezett édes új stílusról értekezik. Kezdődik az a korszak, melyre már csak kivételek megengedésével kockáztathatta volna meg a pessimista Leopardi azt az állítását, hogy Alighieri és Petrarca előtt csak rímekkel találkozunk, de költészettel nem. Dante maga még sem volt olyan szigorú kritikus, mint Leopardi, mert hiszen Guido Cavalcantiról, Laporól, Cino-ról és Guinizelliről ő is elismeréssel nyilatkozott, de a többieknél valóban ő sem talált ihletet és igaz érzést. Érdekes, hogy ezen a nézeten ma, hatszáz évvel későbbben sem találunk sok kifogásolni valót. A nagy triász első, legnagyobb tagjára itt már oly sűrűn esnek vonatkozások, hogy szinte önkénytelen az átmenet reá.

Az utolsó (IX.) fejezetet Danténak szenteli. Csak ifjúságáról beszélhetett, de így is ez a legterjedelmesebb valamennyi fejezet között. „Most értünk fel a lépcső legmagasabb fokára“. Mennyi mondanivalója lehetett erről szegény Petrocchinak! Mily élvezettel foghatott kedves költőjének méltatásához! Ki tudja, hány fogós kérdést tisztázott volna, vagy hány bogot tudott volna kötni! A Dantéval foglalkozó 50 utolsó oldal lapozgatásakor, minden mondatnál, minden sora után érezzük, hogy mennyit veszítettünk Petrocchival. Kötetekre menő tanulmányokat olvashatunk végig az olasz irodalom Génuszáról, de azok mellett sem lett volna fölösleges az, a mit ő mondott volna róla. Ezt a könyvet más nem folytathatja. Fájdalom, töredék marad örökre, és éppen Danténál kellett kihullni a tollnak kezéből.

Mindenütt lebilincselő előadása, világos beosztása, a legújabb

kutatások értékesítése és a gazdag bibliographiai adattár még ebben a töredék-állapotban is szinte nélkülözhetetlenné teszi a könyvet.

Külső kiállításáról azonban meg kell jegeznünk annyit, hogy középiskolai használatra, a mint azt a kiadók remélik, nem teszik alkalmassá a tulságosan apró szedésű jegyzetek. Mi legalább ekkora technikai hibával kézikönyvet nem eresztenék be iskoláinkba.

Cs. Papp József.

Szamosujvár szab. kir. város monográfiája.

A városi levéltár és más kötforrások felhasználásával írta *Szongott Kristóf* államgymn. tanár, az „Arménia” szerkesztője. IV-ik kötet. A magyarországi örmények ethnográfiaja. Szamosujvart, Todorán Endre „Auróra” könyvnyomdája. 1903. 8° 395 l.

Szamosujvár monografiájának kiegészítő részét képezi a most megjelent IV-ik kötet, mely keleti vonatkozásokkal a magyarországi örmények ethnografiáját tárgyalja érdekesen, megkapóan. Mind az, a mi hazai örményeinkre vonatkozik kezdve a népszokásoknál, a babonánál, egészen a költészetéig, benne van e nagybecsű munkában. Az író lelkes szavai szerint: „sohasem szabad megfélekedzeni e nemzetről, mely képes volt létét Nimród és Semiramis idejétől kezdve napjainkig fentartani, jellegét, szokásait, nyelvét és vallását megőrizni”. Noha számra nézve nemzetiségeink közt tán a legkisebb helyet foglalja el, de legközelebb is áll hozzánk s nem tartjuk másnak, mint jóakaró testvérünknek.

E rokoni, testvéri szeretet nyilatkozik meg e nagybecsű munka minden sorában, tisztá, önzetlen hazafiság minden betűjében. Néhány „szükséges előzetek” után nagy szakavatottsággal tárgyalja az örmények ethnografiáját és anthropológiáját. Külön czikkelyt szentel az örmény nő leírásának, s benne a legjobb anyát, a jó gazdasszonyt, a vallásos és erkölcsös hitvest leli meg s festi néhány találó vonással. Majd leírja az örménynek tűzhelyét, házát, berendezését, családi életét, mely az örményt annyira jellemzi. Aztán áttér a ruházatra, a nemzeti viseletre, díszítésekre; rajzolja annak pompáját, fényét, az örmény varrottasok nagyszerűségét. Nemzeti viseletét beköltözéskor feleserélte a magyarral s csakhamar versenytársa lett a fényűzésben, mígnem rendeletekkel korlátozták annak túlkapásait. Majd ismerteti az örmény konyhát, az örmény különlegességeket, melyekből egész étlapokat közöl. Az örmény szereti a jó, bő táplálkozást, de munkája után meg is érdemli. Noha az ipart, a földművelést nem kedveli, de annál inkább a tudományt s a kereskedelmet. Mert hisz az örményeknek csak $\frac{1}{10}$ %-a nem tud írni s olvasni s Keleti Károly az szerint „a magyar nemzetet alkotó összes nemzetiségek közt az örmény a legműveltebb”. Általában úgy szellemi, mint testi tulajdo-

nokkal gazdagon vannak megáldva. Örmény volt az első nép, mely a keresztény vallást tömegesen felvette. S az örmény vallásossága, istenfélelme valóban csodálatra méltó. E vallásosságon, tiszta szereteten alapúl az örmény egyszerű, patriarchális életmódja, józan életbölcseisége. S erre alapítja az író az örmények nemzeti szokásait, erényét, fajszeretetét, hazafiságát. S nem téved! Mert a tiszta, erkölcsös élet, a vallás s a foglalkozás fejleszti ki a népnek jellemét. Talán legértékesebb a könyv azon része, mely a Mithra-cultus maradványait s az örmény néphitét ismerteti, melynek minden fásisa magán hordja keletnek bélyegét. Majd ismerteti az örmények régi jogait, melyek ősidőktől kezdve hűbéri rendszeren alapultak. Így leírja az örökösödési-, a büntető- s a perjogot, főkép a Kos Mechithár gyűjtemény alapján. Ethnografiai tekintetből fontosak a születésről, keresztelésről, jegyváltásról, házasságról, a temetésről s a halotti torról szóló adatai, melyekben tisztán tükröződik vissza az örmény nép lelkivilága. Ismerteti azokat a gyűléseket, melyeken rend- és szertartásukat, továbbá szabályzatukat állapították meg, „mert a mostani időben ez ország szerint fogunk cselekedni és elhagyjuk a mi régi szokásainkat“. E czélből tartották a gyulafehérvári (1715), a szebeni (1723) s a szamosujvári (1727) gyűléseket. Végül megemlékszik az örmény népirodalmi termékekről s a közölt néhány példa is mutatja, hogy „a világban szétszórta élő örmény nemzetnek oly gazdag irodalma van, hogy bármely nemzet büszkén nevezhetné magáénak.“

Szongott Kristóf felette hasznos munkát végzett, midőn Szamosujvár monografiáját e IV-ik kötettel kibővítette. Csonka lett volna műve e kötet nélkül; ez ismerteti meg velünk az örmények lelkivilágát s oly vonzóan, hogy mindenki érdeklődéssel olvashatja. De tisztán tudományos szempontból is felettébb becses könyv s az e tárgygyal foglalkozóra nélkülözhetetlen. Főérdeme, hogy tiszta, önzetlen magyar hazafiság vezette az író tollát s mint maga írja: „Rendületlen hívei vagyunk hazánknak; tudjuk, hogy a nagyvilágon e kívül számunkra nincsen hely s tudjuk, hogy e föld, mely ápolt, egykor jótékony melegével be is takar“.

B. S.

Kétszáz év a magyar művelődés történetéből.

(1526—1726.) Irta: *Varjú János* kegyesrendi tanár. Vác, 1903. Mayer S. 8° 71 l.

A magyar művelődéstörténet sokáig a hazai történetírás úgyszólván legkevésbé művelt ága volt s csak a legújabb néhány évtized alatt mutatkozott élénkebb élet e tekintetben is; minthogy azonban évtizedek, sőt mondhatjuk, évszázadok mulasztásait kellett

helyre pótolni, — természetesen találhatjuk, ha a művelődési történetírás nálunk eddig jobbra adatgyűjtésből, vagy részletek fel dolgozásából állott, de a felszaporodott tapasztalatok és adatok rendszerbe foglalása még mindig késik, mint azt az Akadémia meddő pályázatai is mutatják. A mit Buckle ezelőtt félszázaddal mondott, azt a magyar művelődéstörténetírásra vonatkozólag mi is elfogadhatjuk. „Oda jutottunk, — írja Buckle — hogy a mi adataink ismerő tehetségünket túlhaladják s úgyszólván terhére vannak. Az összehalmozott anyag nőttön nő. Gondolatokra, eszmékre van szükségünk, de mindig csak adatokat nyerünk“, — a mi más szóval annyit jelent, hogy ismerjük ugyan a történet anyagát, de nem fordítunk kellő gondot az események pszichológiájának megismerésére.

Az utóbbit Varjú János lelkes dolgozatában sem találjuk meg, — de meg van benne a rendszerre való törekvés, az eddigi kutatások eredményeinek kellő összefoglalása. Dolgozatában a fősúlyt az irodalmi viszonyok ismertetésére helyezi, a mi ellen nincs kifogásunk, de nem tartjuk szükségesnek egy ilyen kisebb terjedelmű mű keretébe életrajzokat beleszorítani (Pázmánynál, Oláh Miklós-nál stb.), vagy ha teszi is, egyöntetűen kellett volna eljárnia: úgy szintén az iskolázatásnál is, mely részben a kegyesrendűek nagy alapítójáról Calasanci Józsefről életrajzot ad, de a hazai történetben hasonlíthatatlanul nagyobb szerepét játszott jezsuiták alapítójáról már nem szól; szerettük volna, ha az egyetlen magyar eredetű szerzetesrendről, a pálosokról bővebben írt volna, mely rend amyi kiváló férfiút adott az országnak (Martinuzzi). — Kár, hogy az erkölestörténetre alig helyez súlyt; csak a városi élet rajzánál szól arról valamit, de tekintve azt, hogy e részben tulajdonképen a felső-magyarországi nem magyar (szepesi szász) városokat tartotta szem előtt — a kép csak részleges, s nem a XVI—XVII. századi magyar városok általános képe; az erkölestörténetre vonatkozó adatai tehát szintén csak részlegesek; jó lett volna a Kolozsváry Sándortól és Óváry Kelemen-től kiadott megyei statutumokat erre nézve felhasználni.

Nagyon röviden szól a ezéhekről; közgazdasági (gazdaságtörténeti) viszonyokról is alig; a boszorkányok elégetése és „meg-
esigáztatása“ nemcsak „még a XVIII. évszáz elején is“ divatban volt, hanem — sajnos — a XVIII. század derekán is, úgy, hogy Mária Terézia rendeletét kénytelen a boszorkányperek ügyében kiboesátani.

Szerző mindezen kisebb foglalkozások mellett is hasznos munkát végzett dolgozata összeállításával; érdeme annál nagyobb, mert nem szakember; kívánatos, hogy tovább is folytassa ez irányú munkásságát.

Dr. Lukinich Imre.

KÜLÖNFÉLÉK.

Egy erdélyi főúr könyvtára a XVII. században.

Bethlen Elek, Bethlen Ferencznek, II. Rákóczy György fejedelem bizalmas lengyelországi követének fia, egyike volt Erdély azon főurainak, kik ha nem is művelői, de annál lelkesebb pártfogói voltak az irodalomnak. Ennek bizonyossága a különben rövid életű *keresdi* nyomda felállítása, melynek egyik becses terméke testvérének, Bethlen Farkasnak Erdély történetéről (1526-tól kezdve) írott nagybeesű műve, melyet, mint ismeretes, 1684-ben kezdett nyomtatni, de a melynek befejezése a Thököly-féle (1690.) beütés miatt lehetetlenné vált. A keresdi nyomdára sokat áldozott. 1684-ben pl. a nyomdai felszerelésekre körülbelől 250 forintot adott, mely abban az időben tekintélyes összeget képviselt.¹ Tudományszeretetét legjobban mutatja azonban *könyvtára*, melynek 1683-ból fennmaradt katalogusában sok becses műre akadunk. Mindenesetre érdemes volna a katalogus teljes kiadása, mert ebből lehet leginkább megítélni, hogy mi foglalkoztatta általában eszme- és érzelmvilágukat. A katalogus szerint könyvtárában 166 drb könyv volt; megtaláljuk közöttük a XVII. század hitvitázó és egyéb vallásos íróinak műveit: pl. Káldi György prédikációs könyvét, Pázmány Kalauzát, Geleinek Praeconium Evangelicumát, Póssaházi János catechismusát, melynek „másként Igasság oszlopa az neve.“ Továbbá Kulesár György Postilláit, Vendelinusnak „az Fejedelem ő nga által magyarra fordított könyvét,“ Kereszturi Pál munkáit s azonfölül még számos munkát Balázsházitól, Kászoni Jánostól, Monoszlai Andrástól, Péchy Simontól stb. stb. Bennünket azonban inkább érdekelnek „az nagy fejér ládában az nyerges házban“ levő könyvei, melyek között több értékos *tö téneti* munkára akadunk; így pl. Thúróczi krónikájára, továbbá: „Öreg Rákóczy György fejedelem Ferdinandus Tertiuszal, az mint megbeszélették, arról való diplomákról írt könyv.“ Azonfölül Magyar Bonfinius, Liber exequialium ceremoniarium Susannae Károlyi principissae, a mely kézirat volt; úgyszintén kézirat volt

¹ Ezt az adatot Bethlen Elek sajátkezü följegyzéséből ismerjük.

„Bethlen Gábor cancelláriája könyve“; — „Mikó Ferencz írta könyv“; továbbá: „Esterházi Miklós öreg Rákóczi Györgynek írott levelei páriája, kinyomatva egy könyvben in quarto“; — „Az öreg gróf Rédei Ferencz temetéséről írt könyv in quarto“; — „Egy írott könyv Szamosközi Mihályé (tévesen István helyett) De rebus Sigismundi Báthory“. Azonfölül Istvánfinak, Révai Péternek, Veres Balásnak etc. művei. A katalogusban adatunk van arra vonatkozólag, hogy Bethlen Elek maga is nagy szeretettel foglalkozott a történelemmel; a katalogusban ugyanis egy helyt a következő czímjelzés van: „In quarto. Egy bekötött könyv, az kiben régi dolgokat íratam, az az titulussa: Liber memorabilium, diversorum rerum et temporum“; de ez a könyv — úgy látszik — elveszett, vagy lappang!

(A keresdi gr. Bethlen-levéltárból.)

Dr. Lukinich Imre.

Deák Ferencz és Vörösmarty kolozsvári látogatásáról szól a következő levél, melyet Fekete Ferencz unitárius kollégiumi tanuló 1845 május 22-ikén írt nővérének Tordára: „Mily dicső ünnepre érkezem Kolozsvárra, mindjárt megmondom. Mihelyt az oskolába érkezem, azt az újságot mondották, hogy Deák Ferencz és Vörösmarty Kolozsvárt vannak. Estve Br. Kemény Samunál voltak vacsorán a piaczi szállásánál s tíz óra után egy roppant néptömeg, nőkből és férfiakból álló, foglalta el az egész piacot, a mikor is 150 fáklya, zene és hangász-kar érkezett oda a Rákóczi indulója mellett. Ezután a hangász-kar egyet énekelt s az ének végeztével hosszú, szép beszédet tartá egy honfi, megemlítvén a haza bajait s felhíván Deák Ferenczet segítségre s orvoslásra. Ezen beszéd folyta alatt Deák Ferencz a sokaság közé, a beszélő közélebe jött s a honfi beszédét elvégezvén, ő kezdé beszélni. Az előbbi beszéd minden czikkjeire felelt és lelkesíté a gyülekezetet a Haza boldogságának elmozdítására, említvén itt, — amint mondá — Vörösmarty barátjának szavait: *Hazádnak rendületlenül légy híve óh magyar!*

Bévégezvén beszédét, nagy éljenzés következett s ezután Vörösmarty is mondott néhány szót, mit viszont éljenzés követett s ezen ének: *Hazádnak rendületlenül légy híve óh magyar!* Az egész ünnepélyt bérekeszté a zene-kar egy magyarral s elozla a nagy néptömeg. Ily nevezetes újságot többet nem írhatok s azért nem is írok most többet etc. szerető testvéred: Ferencz“.

(Eredetije Tordán, a levélíró fiának, Fekete Ferencznek birtokában.)

P. D.

„A Barczasági magyar községek története“ cz. alatt egy érdekes és igen tartalmas kis füzet jelent meg *Horger Antal* áll. főreálisk. tanártól Brassón, (különnyomatként a „Tanúlmányok

és javaslatok a hétfalusi és környékbeli csángók helyzetének javítása iránt" cz. munkából.) A Barezaságon tíz faluban lakik magyar nép s ezek közül a tömösi és bodzai szoros között a hegyek alját lakják hét faluban az u. n. csángók. Mikor keletkeztek ezek a magyar falvak: nem tudjuk. 1366-ban szól róluk először oklevél. Horger kimutatja, hogy minden esetre a szászok beköltözése után telepedtek oda, miután a szászok már birtokukba vették az összes művelhető földet. A barezasági tíz magyar falu Törcsvár várához tartozott s ennek elzálogosításával (1498) került Brassó fenhatósága alá, a mivel a barezasági csángó és székely falvak elnyomatása és szomorú sorsa a terhes adóztatással megkezdődött, a mit az író adatokkal igazol és jellemez. (A székely nyelvjárásokkal foglalkozó kiváló nyelvésznek szíves ígéretét bírjuk, hogy a csángók eredetéről és a székelyek nyelvvesportyjairól szóló tanulmányait az „Erdélyi Múzeum“-ban fogja közzétenni.)

A szolnok-dobokamegyei irodalmi-, történelmi- és etnographiai társulat harmadik *évkönyve*. A választmány megbízásából szerkeszti dr. *Horváth Árpád*. Dés, 1902. 8° 68 l. (Egy térkép melléklettel.) Az évkönyvben csak két történelmi tárgyú közlemény van; az egyik *Ornstein József* jelentése a Szamosújvár melletti római castellum keleti oldalának ásatásáról, beszámolva ebben az ott talált leletekről is; a másik *Orosz Endre* czikke: I. pótlék a „Szolnok-Dobokamegye őskori leleteinek repertoriumához, melyben a társulat I. (de nem I-ső!) évkönyvében közzétett repertorium anyagának különböző leletekkel bővült folytatását adja; mintegy 50 lelőhelyről ad számot. Kiválóan érdekesek *Sófaly Károly* és *Illés István* nyelvészeti közlései; az előbbi „Adalékok a magyar-décei nyelvjáráshoz“ czímen azt fejtegeti, hogy a décesiek ősrégi székelyek, kik előbb települt lakosok, mint a nagy székelység Háromszék, Udvarhelyszék stb. területén; ennek bizonyítékát ő a hangtani egyezésben látja; Sófaly értekezése végén szójegyzéket közöl, mely a nyelvészeknek kétségkívül megkönnyíti a munkát. *Illés István* a Szolnok-Dobokamegyei nyelvjárásokat vizsgálja; a megye magyarságának nyelve a királyhágóntúli terület maros-szamosközi nyelvjárásához tartozik, Dés és környékének kivételével, mert ez utóbbi a felső-tiszai nyelvjárás sajátosságait mutatja. Illés a nyelvjárások közt levő eltérést vizsgálja.

A históriás énekek művelődéstörténeti vonatkozásai. Irta *Pintér Jenő*. Bpest, Hornyánszky V. 1903. (Művelődéstörténeti értekezések 6. sz.) 8° 48 l. Szerző a XVI. századbéli históriás énekeket művelődéstörténeti szempontból veszi vizsgálat alá s a bennök elszórtan levő művelődéstörténeti adatokból akarja megrajzolni a magyar hadi életnek XVI-ik századi képét; — tulajdonképen csak ilyen értelemben lehet bennük műveltségtörténeti vonatkozásokat keresni, s csak részben használhatók fel forrásokul a magyar tár-

sadalmi életre vonatkozólag. A kép, melyet így nyerünk, mindenestre érdekes és jellemző, mert a históriásének-szerzők minden költői alakítás nélkül, a valóban megtörtént eseményekhez mereven ragaszkodva írtak, s így hitelesek. Közöttük elsősorban Tinódit kell figyelmünkre méltatni, ki a lelkiismeretes újságíró szorgalmával és jólértésültségével írja le kora eseményeit, szerző is főleg reá támaszkodik. Pintérnek jó magyarsággal s szorgalommal megírt dolgozata megérdemli figyelmünket.

Bél Mátyás földrajza. Irta *Dékáni Kálmán*. Marosvásárhelyt. Ev. ref. koll. nyomdája. 1903. 8° 119 l. A XVIII. század nagytudományú és lelkes polyhistorának, kiről Bod Péterrel valóban elmondhatjuk, hogy „nagy ékességére s dícsőségére született volt Magyarországnak“, legbecesebb alkotását a *Notitia Hungariae novae*-t ismerteti Dékáni jelen dolgozatában. Mindenesetre helyeselnünk kell vállalkozását, mert így mindenki előtt ismeretessé lehet a nagyterjedelmű munka tartalma, melynek megalkotása s részben kiadása a nagy szerzőnek annyi nehézségbe ütközött. Bél a *Notitiara* 1733-ban bocsátotta ki az előfizetési felhívást, melyből megtudjuk, hogy művét négy részre osztva 6 kötetben akarta kiadni; ebből három kötet az ország dunáninneni részét fogja tárgyalni, a többi részeket egy-egy kötet; mindegyik kötet 150—200 ívre fog terjedni. Különböző körülmények azonban a mű tervezett félévkenéti megjelenését megakadályozták, úgy, hogy a IV. kötet csak 1742-ben került ki a sajtó alól; az ötödik kötet sajtó alá rendezésekor Bélt szélhűdés érte, s így többet nem dolgozhatott. Összesen csak tíz megyének, u. m. Pozsony, Turócz, Zólyom, Liptó, Pest-Pilis-Solt, Nógrád, Bars, Nyitra, Hont és Mosony vármegyék leírását bírjuk nyomtatásban; a hátrahagyott kéziratok (összesen 82 ívrétű kötet!) egy darabig az özvegnél voltak, kitől gr. Batthyáni József kalocsai érsek vette meg 1767-ben 1600 forintért. Dékáni jelenleg a nyomtatásban megjelent köteteket ismerteti; nagyon kívánatos volna, hogy Dékáni módot keresne a kéziratok hasonló czélú átvizsgálására s ismertetésére. A kötet esinosan van kiállítva, úgyszintén a nyomdát dícséri a kötethez esatolt térkép (Turóczmegyének a *Notitiara*-ban megjelent térképének faesimileja) is.

Zsoltárfordítás a kodexek korában. Irta *Boros Alán*. Bpest, Stefaneum. 1903. 262 l. Szerző igen fáradságos munkát végzett a jelen alkalommal, midőn azt kutatta, hogy mely kodexek mit és hogyan fordítottak a zsoltárokból; sorra veszi az egyes kodexeket és keresi bennük a zsoltárfordítás nyomát. Hogy ez az áttanulmányozás néha mily csekély eredménnyel jár, arra a szerző maga hoz fel példát; a nagy terjedelmű Ehrenfeld kódexben pl. csak egy zsoltárvers kis részlete van meg (Ps. 50. 17.); viszont más kodexekben a tökéletlen, sőt rossz fordítás miatt nehéz az eredeti zsoltárookra

ismerni. Szerzőnek nehéz munkáját elismeréssel kell fogadnunk mint oly munkát, mely a kodexek forrásaira vonatkozólag, legalább egy tekintetben útbaigazítással szolgálhat.

VII. Gergely egyházipolitikai viszonyai és reformtörekvései. Irta *Barna Leander* Bpest, Buschmann. 1903. 8° 174 l. VII. Gergely egyházipolitikáját és reformtörekvéseit nagyon ellentétes szempontokból ítélték meg; annyi bizonyos is, hogy az ellentétes felfogások mindegyike mellett hozhatók fel érvek, főleg a német császársághoz való viszonyát illetőleg. VII. Gergelyről, kinek szereplése korszakos a világtörténelemben, épen ezért sok kisebb-nagyobb jelentőségű mű látott napvilágot; szerző tehát csaknem minden kérdésnél járt úton haladhatott, de úgy látszik, leginkább *Martens*-nek VII. Gergelyről írt becses művét (Gregor VII. sein Leben u. Wirken. 1—2.) tartotta szem előtt. Szerző egyébiránt a nagy pápa egyházipolitikáját minden keresztény államhoz való viszonyában tárgyalja, így többek közt Magyarországgal is, mely részletben VII. Gergelyről és Szent Lászlóról, s ezzel kapcsolatosan Szt.-István kanonizációjáról is szól.

Erdélyi Múzeum-Egylet.

A m. év decz. 2. tartott ig. vál. ülésen az egyesület titkára a következő beadványt intézte az ig. választmányhoz:

„Tek. Igazgató Választmány!

Van szerencsém az ig. vál. elé terjeszteni az E. M. E. titkári állásáról való lemondásomat. Az 1898. ápr. 28-án tartott közgyűlésen egyhangúlag választattam az E. M. E. titkárává. Azóta tehetségem szerint igyekeztem a közbizalomnak és hivatalos kötelességemnek megfelelni.

Az utóbbi időben felhalmozódott irodalmi kötelezettségeim sürgetően követelik, hogy a titkári állás tetemes munkát és időt igénylő s legnagyobb-részt administrationalis teendőkből álló s mindinkább növekedő munkakörétől megváljak s így felszabadulandó időmet és esekély erőmet hasznosabban s a tudomány számára gyümölcsözőbb irodalmi munkálkodásra fordítsam.

A miért is kérem, méltóztassék az E. M. E. titkári hivatalától fölmenteni s a jövő 1904.-ik év elejétől helyettesítésről gondoskodni, addig is, míg a jövő közgyűlés az állás végleges betöltéséről gondoskodik.

Megköszönve az ig. vál. irántam eddig tanúsított szíves jóindulatát s Isten áldását kérve az E. M. E. működésére, kiváló tisztelettel vagyok Kolozsvárt, 1903. decz. 2.

A tek. Ig. Választmány aláztatos szolgálja

Dr. Szádeczky Lajos.

A választmány a lemondás elfogadására magát illetékesnek nem tartván, felkérte a titkárt, hogy a hivaltat legalább a közgyűlésig tovább vezesse.